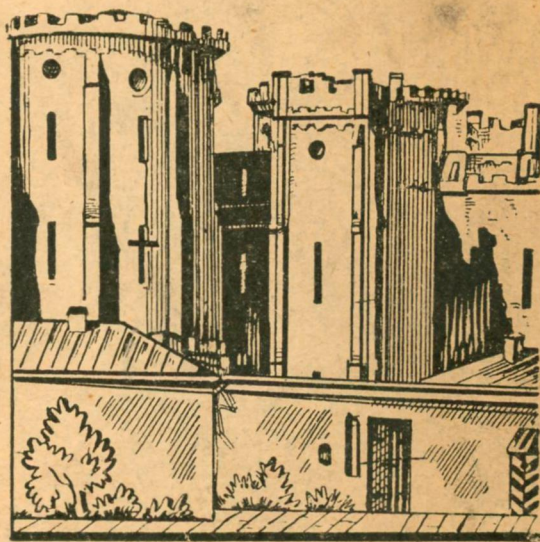


С. УШЕРОВИЧ



# ДВІ КАПІВНІ



В-ВО ВСЕУКР. РАДИ ПОЛІТКАТОРЖАН

033

253168

Ціна 3 крб.

2780

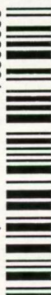


ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА  
БІБЛІОТЕКА

СКЛЕП ВИДАВНИЦТВА  
Т-ва ПОЛІТКАТОРЖАН

Харків, Гончарівський бульвар, № 6—2.

00809894

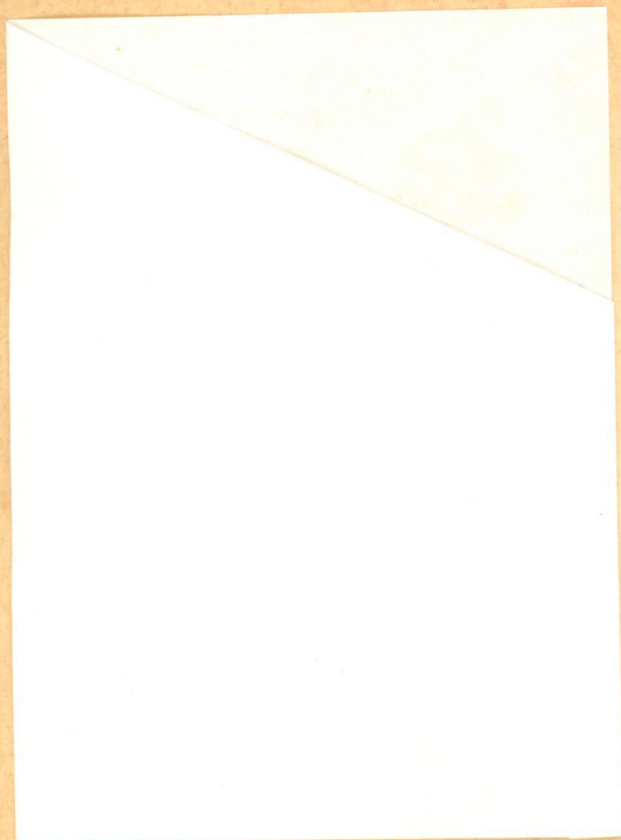


4

V.N. Khatyn Kharkiv National University

B

B



7

12.11  
186  
У-938-Д.к. *Мирот*

С. УШЕРОВИЧ

# ДВІ КАТІВНІ

1934

ПРОВЕРЕНО  
ЦНБ 1945

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА  
БІБЛІОТЕКА

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РАДИ  
ТОВАРИСТВА ПОЛІТКАТОРЖАН І ЗАСЛАНЦІВ

19

ХАРКІВ

33

Проверено  
ЦНБ 1939

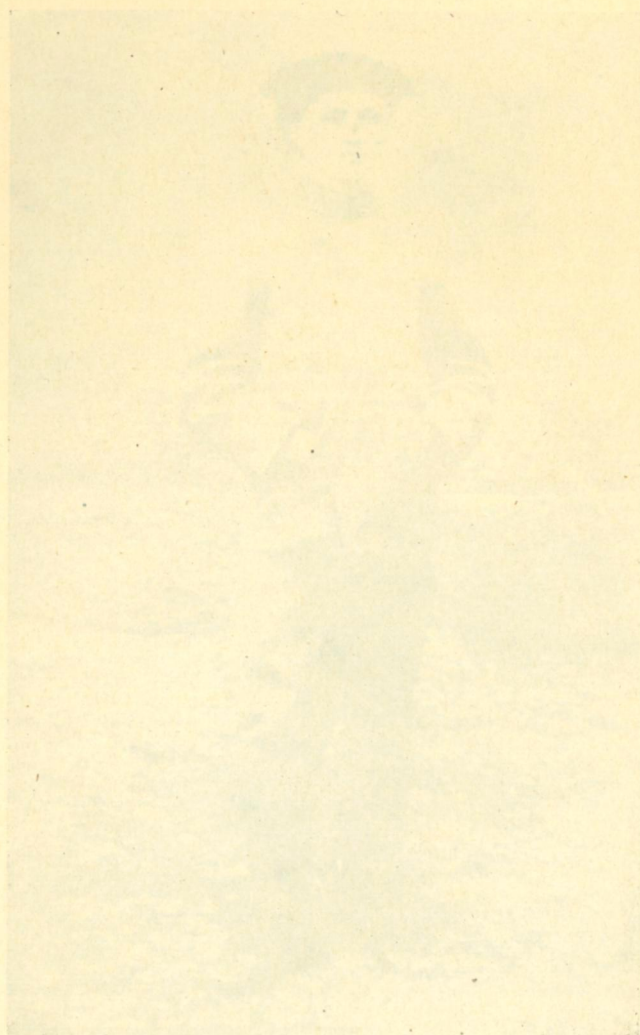
*m. K*  
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА  
БІБЛІОТЕКА  
253168

Відповідальний редактор *Біло-*  
*польський*. Технічний редактор  
*Кійков*. Здає до виробництва  
4/V — 33 р. Підписано до друку  
16/VI—33 р. Папір 62×94 Друк.  
арк. 7<sup>3/4</sup>. Кільк. літер в папер.  
арк. 97600. Видавн. № 4. Зам.  
друк. № 1415 Головліг НКО  
УСРР № 1404 Тираж 4000.  
Надруков. в 4-й друк. Транс-  
друк. НКШ.



С. УШЕРОВИЧ

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА  
БІБЛІОТЕКА



C. V. BROWN

## Від в'язниці до катівні

Ранньої весни 1909 року, у суботу, о другій годині дня я прибув київським етапом на станцію Кишенів. Наша партія етапників складалася з ста шестидесяти чоловіка різних категорій судимости: засуджені на каторгу, до виправних арештантських відділів, підслідних, безпаспортних і інші. Між етапниками чоловіка двадцять п'ять було політичних.

Оточені з усіх боків пішим і конним конвоем ми рушили містом до в'язниці. Багато з-поміж нас, — засуджених на каторгу, йдучи етапом, знали, що ми на цілу низку років відрізані від живого світу, що не побачити нам довго людського потоку, гомінких вулиць, — пожадливо дивилися на все, що на нашому шляху траплялося, починаючи від людей і кінчаючи будівлями й незначними предметами вулиць та майданів. Усе бачене сприймалося перебільшено, якось особливо.

І, наче змовившись, наша сіра, густа кайданна маса стихла ходу, у міру того, як наближалася до в'язниці. Звернувши ліворуч, перед нами виринув великий Сінний майдан, наприкінці якого, на згірку, немов на показ, стояла похмура й велична тюрма-фортеця з чотирма вежами на п'ять поверхів кожна й показним вікном-хрестом у центральній вежі.

Вікно-хрест являло собою щось символічне, що нагадувало середньовічні катівні часів еспанської інквізиції, з її катуваннями, муками та вбивствами.

Вікно-хрест над головною вежею нагадувало також смерть — кладовище, скорботний пам'ятник над братською могилою.

Якимсь особливим жахом віяло від усіх цих сірих веж на тлі цілковитої темряви, коли світні точки (вузькі й круглі віконця) дивилися в безгоміння Сінного майдану.

Забобонна людність з околиць в'язниці й молдавани, що проходили повз неї, обминали майдан, христилися, мурмотали молитов. Тюрма-фортеця — навівала їм страх, боясть і жах...

Кінні стражники поскакали вперед до головної в'язничної брами, запопадливо розчищаючи нагаями дорогу етапові, що сунув за ними.

Широко розчинилася брама. Конвой, оточивши нас трикутником, впустив нас у підсіння в'язниці.

І швидко, швидко нас „відшліфували“: з каторжан поздіймали власну одержу, передягли у все арештантське, обстригли

волосся, перекували. Вся процедура з „настановленням каторжанам“ тривала п'ятнадцять — двадцять хвилин і відбувалася за більш ніж спокійної обстанови, без погукувань, образ, побиття.

— Йди за мною, хлопці, — сказав нам просто доглядач Маласенко, і ми пішли.

Корпусний прибрамний Кукулеско, відчинивши браму головного корпусу, впустив усіх щойно прибулих, і в'язниця прийняла нас у свої обійми.

Мені зразу впала в очі величезна, сіра маса в кайданах і без них, що снувала по головному корпусу, хто як хотів: поодиночі, по двоє й більше, „гуляли“ кому як подобалося. Бігали по двору, співали пісень, голосно розмовляли або сиділи на лутках, і все це було таке звичайне й просте, що мені здавалося, немов інакше й бути не могло. І за такого абсолютно вільного режиму не важко було здібати старих друзів і товаришів.

Першого ж таки дня я здібав анархо-комуніста Фейгельштейна<sup>1</sup>, мого товариша шкільною лавою в кишенівській громадській школі Харіка, потім здібався віч-на-віч із своїм першим учителем і агітатором марксизму — Борисом Грінбергом<sup>2</sup> та його однопроцесником Фройкою Тапером і іншими басарабцями-товаришами та друзями. Порівнюючи тоді цей режим з режимом по інших в'язницях, для мене було ясно, що тут ще живуть традиції „тюремної вольниці“ 1905-1906 років.

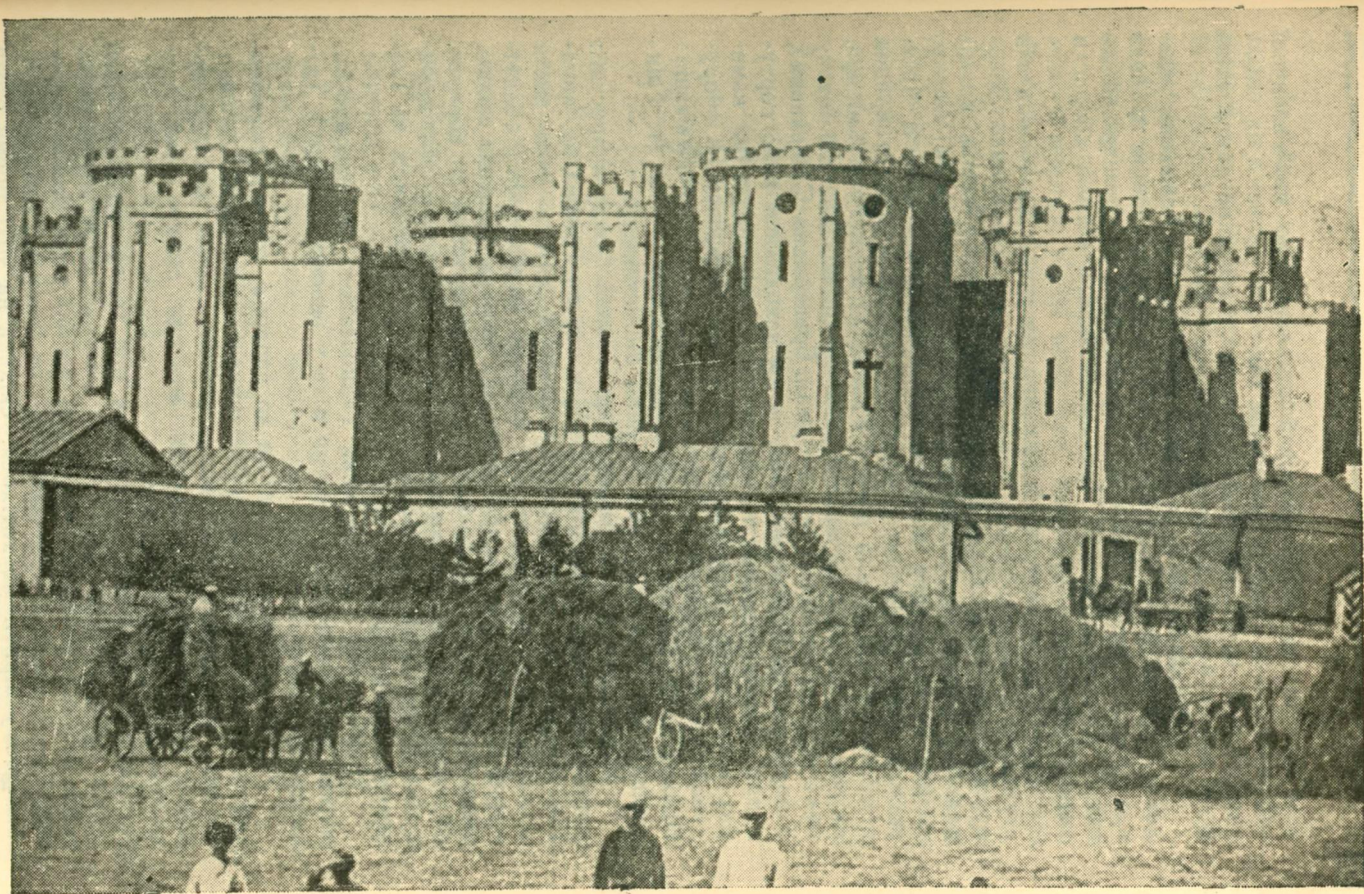
Зустріч із товаришами й свідомість наявних „свобід“ трохи підбадьорила і піднесла мій душевний стан. Ще приємніше був я вражений, коли через годину після прибуття з етапу, мене викликали на побачення з матір'ю. На побаченні, поруч біля ґраток, я здібався ще з одним товаришем із заплілля — Юзем Добромильським<sup>3</sup>.

Усім політичним в'язням дозволяли користуватися своєю натільною й постільною білизною. Кожен в'язень мав для себе окреме дерев'яне ліжко, солом'яний матрац, міг мати пухову подушку й власну ковдру.

Листи ув'язнені могли писати щодня й скільки завгодно. Одержувати так само. Але далеко не завжди політичні в'язні користувалися з поштового апарату в'язниці.

Різні були варіанти посилати й одержувати пошту оказією\*.

\* Один час політкаторжани І. Рабінович та І. Байковський-Валентінов користувалися „поштовими оказіями“ з допомогою своєї матері. Вона приносила мені харчові передачі в плетеному кошику з подвійним дном. Харчі побіжно обдивлявся прибрамний і передавав мені разом із кошиком до камери. Спорожнивши кошика та вийнявши листи з-під подвійного дна, я так само клав туди нові листи й передавав назад через прибрамного кошика матері. Протягом низки місяців ми користувалися з такої своєрідної пошти, доки не стався провал цієї „поштової контори“. У наслідок провалу мене на один місяць позбавлено побачень із матір'ю.



Кишинівська в'язниця

Умови тримання в'язнів і ставлення до них в'язничної сторожі можна схарактеризувати так:

„Живи як хочеш, роби що хочеш, тільки не ламай стіни й не поважуйся на втечу“.

Такий режим був за начальника тюрми Лежньова <sup>4</sup> (недовго), після якого з 1909 до 1910 року в'язницю прийняв прапорщик запасу Анатоль Тарновський <sup>5</sup>, переміщений до нас із одеської в'язниці. Про нього багато в'язнів зберегли хороші спомини.

Це була культурна й гуманна людина. До в'язнів він ставився дуже сердечно, чуло надто до політичних. Звернувши увагу на велике число неписьменних з-поміж кримінальних арештантів, він оборудував у церковній вежі школу, де навчав спеціально запрошений молодий семінарист. Крім того, з його ініціативи в місті організовано було збирання пожертв книжками для потреб в'язниці, і не минуло й місяця, як книжки почали надходити до в'язниці возами. Бібліотеку було звірено на трьох політкаторжан: Бравермана-Сибірякова <sup>6</sup>, Ушеровича та Фейгельштейна, що й заходилися коло сортування книжок, видання та обміну їх, розносячи їх по камерах у супроводі спеціального доглядача. Тарновський оборудував також палітурню, де працювали троє політв'язнів: Байковський-Валентінов <sup>7</sup>, Рабінович Ісак <sup>8</sup> та А. Грінфельд <sup>9</sup>, що обслуговували потреби бібліотеки.

У поводженні з в'язнями Тарновський був дуже простий: уникав говорити ув'язненим „ти“, а від політичних не вимагав вставати на вранішню перевірку й лягати рано спати після вечірньої перевірки. Так само не вимагав він і солдатських відповідей на здоровкання, на вірець „здравія желаю, ваше благородіє“. Дуже часто ранками вартовий по корпусу, обходячи камери, замість вишикуваних у ряд арештантів, рахував число їх тіл, що лежали або спали, і це також за Тарновського не переслідували.

Найближчий співпрацівник Тарновського був старший помічник начальника Бебелло, що діяв у всьому в згоді з Тарновським.

Усі ці „вільності“ були не до вподоби старим тюремникам, надто психопатові — помічникові начальника Лапшинському, що вимагав утискування в'язнів взагалі, а для каторжан — запровадити приписаний для них режим. Але Лапшинському це рідко вдавалося.

По в'язниці розійшлися чутки про те, що, за прикладом інших губерніяльних центрів, для Басарабської губернії також введено в'язничну інспектуру, яка найближчим часом запровадить суворіший режим, особливо щодо засуджених на каторгу.

Цьому вірити не хотілося, скільки на чолі тюрми стояв начальник Тарновський, який під час бесід з ув'язненими не раз заявляв, що при ньому „каторжного“ режиму не буде.

Але його помічник Лапшинський, що зрідка тільки приходив до в'язниці тверезий, прочувши про організацію в Кишеневі в'язничної інспектури й знаючи, що при в'язничному інспекторіві не бути Тарновському начальником, почав готувати себе на начальника „відповідно до вимог доби“.

Не минало перевірки без того, щоб Лапшинський не посилав когонебудь у карцер.

Передбачаючи боротьбу проти Лапшинського та проти нового режиму, в'язні вирішили загальними зусиллями дати йому й іншим тюремникам відсіч, як тільки вони виявлять себе визивно.

На такий випадок не довелося довго чекати. Обходячи під час перевірки всі камери й зайшовши до лікарняної вежі, де перебувало чоловіка з тридцять, Лапшинський, бувши п'яний, причепився до одного з в'язнів за те, що той невістручився перед ним.

З Лапшинським з'явився, як завжди, почет з п'ятнадцять доглядачів...

— Взяти його в карцер! — командує Лапшинський.

— За що в карцер? — питають однокамерники.

— Не ставиться до мене з пошаною!

— Пошани більше, ніж треба! — озвався хтось.

— І його в карцер! — командує Лапшинський.

— Не підемо!

— Наказую взяти! — звертається він до доглядачів.

Варта намагається силоміць взяти ув'язнених. Їх оточують інші однокамерники, зчиняється колотнеча, варта силкується тягти арештантів у карцер, арештанти вмиль перекидають столи, лави, утворюють барикаду. Лапшинський вихопив револьвер, стріляє в повітря. Арештант, схопивши мідного чайника, шосили кидає його Лапшинському в голову. Приснула кров.

— Б'ю конно й пішо! Б'ю! — втративши самовладання кричить каторжанин Аврам Ерліх, вчепившись у горло доглядачеві.

Лапшинський, вибігши з вежі, жене до контори. Варта, побачивши заюшеного тюремника, розлютовується. Почалася бійка.

— Товариші! Б'ють!.. Катують!! — пролунав викрик по в'язниці.

Вся в'язниця зворухнулася. Кожна камера чим попадає гатить у двері, ламають вікна, б'ють шибки.

— Тю-тю-тю!.. Г-ад-и!!.. Тварюки!!! — безугавно несеться з камер.

— Пад-лю-ки!.. Тю-тю-тю!!.. Руки геть!!!

У двір корпусу, хутко заряджаючи на ході гвинтівки, вбігла команда стражників, а з ними Тарновський з бравнінгом у руці. Частина стражників побігла на вежу, Тарновський за ними.

До моменту з'явлення на вежі Тарновського бойовище припинилося. Доглядачі трохи злякалися, дали арештантам спокій і вишикувалися в ряд, чекаючи дальших наказів.

— Що сталося? — нервово закричав Тарновський.

— Лапшинський п'яний і тягне в карцер, ми протестуємо й будемо протестувати, — заявляє один із в'язнів.

— Ви поранили мого помічника, я мушу дати справі хід. Я віддам до суду винуватців.

— Справа ваша, а в карцер нікого не пустимо.

Постоявши кілька хвилин у роздумі, він наказав зачинити камеру.

Перевірку продовжував сам Тарновський. Він вивів стражників з вежі і з двору.

В'язниця заспокоїлася. В'язні оголосили Лапшинському бойкот. Політичні й кримінальні жінки приєдналися до бойкоту Лапшинського, і коли він з'являвся в камері, не тільки не вставали, але й не відповідали йому на привітання й ні з чим до нього не зверталися. Те ж саме було і в багатьох камерах чоловічого корпусу. Це змусило Лапшинського на якийсь час цілком залишити тюрму. Правда, до тюремної контори він приходив із забинтованою головою, зате до корпусу не потикався.

### Два провокатори

Зненацька в'язницю відвідав губернатор.

Відвідини його відбулися рано-вранці, у момент, коли дзвоник сповістив про вранішню перевірку.

Щойно губернатор увійшов у корпус, адміністрація поспішила розіслати доглядачів по відділах, наказуючи їм будити арештантів, прибирати камери, вишикуватися в ряд і на губернаторове привітання відповісти „здравія бажаємо ваше превосходительство“.

Вартовий коридору, де я сидів, був тупоголовий добряга молдаванин Чоба, що обтяжений великою родиною, ледве зводив кінці з кінцями на свої дванадцять карбованців платні. Через це він ніколи не відмовлявся від даток, які йому давали в'язні хлібом а то й грішми, за що він і віддячував нам відданістю та увагою, активно приставляючи листи нашим міським адресатам. А будити спозаранку й „турбувати добрих людей“, навіть після вранішнього дзвоника, йому зовсім не хотілося.

Сповідений, що до в'язниці прибув губернатор, Чоба замегушився, забігав. Його голос гримів по коридору: „Хлопці, вставайте! Зараз не перевірка! Губернатор приїхав! Хлопці: губернатор іде! Хлопці, коли губернатор увійде, треба встати! Хлопці, якщо губернатор скаже „здорово“, відповідайте голосно: „здравія бажаємо, ваше превосходительство“.

Крик Чоби розбудив усіх, хто спав. Ніхто не розумів до пуття навіщо знадобилося губернаторові такої ранньої години відвідати в'язницю. Більше ми схильні були думати, що Чоба остаточно зсунувся з глузду.

Кроки наближались. Виразно долинув голос Чоби, який рапортував губернаторові, вирубаючи кожне слово, що „в його відділі все спокійно“.

Брязк ключів, стук відчиняних і зачиняних дверей, команда: „струнко“, і губернатор постав перед очима ув'язнених.

Гладкий, з волячою шиєю, у супроводі великого почету, важко дихаючи, переступив губернатор поріг. Поруч нього стояла маленька, немолода жінка, „опікунка“ в'язниці, дружина поміщика Сінадіно, що з великою цікавістю розглядала в'язнів крізь лорнетку.

— Добридень, — процідив крізь зуби губернатор, на швидку скинувши оком на обстанову камери.

— Добридень, — тихо відповіли в'язні.

— Це з яких? — звідалася маленька жінка у начальника Тарновського.

— Нещодавно засуджені на каторгу, — відповів з пошаною начальник.

— А ще молоденькі, — промовила опікунка й вийшла.

Губернатор, зупинивши свій погляд на пухових подушках та ковдрах не казенного зразка, спитав:

— Це казенне?

— Власне, — відповіли ми.

— Мм... так... Губернатор вийшов. Двері затріснулися.

Особливих подій у чоловічому корпусі під час губернаторових одвідин не було. Але, коли він з'явився до жіночого відділу й „опікунка“ почала оглядати крізь лорнетку ув'язнених, ті голосно засміялися їй в обличчя й повернулися до неї спиною.

Губернатор цього „не зауважив“, а зніяковіла Сінадіно поспішила зовсім вийти з жіночого відділу, не відвідавши політичних в'язнів - жінок.

Губернаторові відвідини в'язниці за такої ранньої години викликали багато гадок серед ув'язнених усіх категорій... Так минуло кілька днів; звичайний порядок у тюрмі не порушувало. Настав присмерок, за яким починалася вечірня перевірка. Читати молитву не було обов'язкове, але з великої загальної камери, де сиділи малострокові кримінальники, щодня після перевірки розлягався монотонний спів молитви.

Та ось із якоїсь камери долинає глибокий бархатовий голос:

„Ревела буря, дождь шумел...“

Спочатку співав один голос, потім два, три, нарешті — вся камера. Сумна мелодія сибірського „Єрмака“ втягла всіх інших. Не бачачи один одного, в'язні, що сиділи по різних камерах, пристосовувалися до перших заспівувачів і виводили „Єрмака“. З великої-загальної співали гармонійно, у лад :

„Говорила сыну мать  
Не водись с ворами,  
А то в каторгу сошлют  
Скуют кандалами...“

Відважний революціонер, що випадково відбувся каторгою замість смертної кари, і за ґратами не може забути скараних друзів і рідних спільною боротьбою. Щоразу постає перед ним образ „тих, що одійшли“, відважних, хороших, стійких і непримиренних борців за ідеали трудящих. Схиливши голову на груди, він співає плавно, протяжливо, вирубавши кожне слово :

„Вы жертвою пали в борьбе роковой...“

З другого кінця окрема група ув'язнених силкується перекричати інших бойовою революційною піснею :

„Вихри враждебные воют над нами,  
Черные силы нас злобно гнетут,  
В бой роковой мы вступили с врагами,  
Нас еще судьбы безвестные ждут...“

Захоплені бадьорим співом, багато хто з арештантів, що виспівували сумовиті мелодії, ступнево приєдналися до хору без дириґента, і майже вся тюрма гримить :

„На бой кровавый, святой и правый  
Марш, марш вперед — рабочий народ...“

Так плинула пісня щовечора. Тюрма перетворювалася вечорами не то в школу співів, не то в могутній струмінь демонстрантів. Багато городян з в'язничного району охоче проходилися вечорами побіля тюрми, з задоволенням слухаючи хор арештантів.

Голоси співаків чутно далеко поза в'язничними мурами. Серед публіки, що проходила, було немало рідних і друзів в'язнів.

В'язнична адміністрація стурбувалася, зауваживши, що юрби „аматорів арештантських співів“ збільшуються, і посилила зовнішню охорону стражниками, що не дозволяли „слухачам“ підходити вечірнього часу близько до в'язничних мурів.

Відвідавши жіночий корпус, начальник Тарновський, під час розмови з жінками політичними, сказав мимохідь кілька слів : „Іду я від вас, губернатор незадоволений з мене за слабкий режим. Може несправедливий коли був — не згадуйте лихом“.

Водночас із цією новиною по в'язниці розійшлася не менш сенсаційна звістка про те, що у в'язниці є два провокатори: кримінальник Зільберберг та „політик“ Спіну, і що вони, хочаби „насолити“ усім арештантам листовно повідомили губернатора про режим у тюрмі. Повідомлення двох провокаторів і спричинилося до губернаторових одвідин в'язниці.

Провокатора Зільберберга засуджено на чотири роки каторги за те, що він, будучи помічником пристава кишенівської поліції, мав „слабкість“ одержувати „гонорар“ від злочинного елементу, що підлягав арештові, доглядові й за інші отакі дільця.

Провокатора Спіну засуджено на один рік фортеці за належність до партії есерів. Обидва провокатори сиділи в „дворянському“ відділі. Зільберберг, як колишній поліціант, не міг сидіти в загальному корпусі, побоюючись, що з ним можуть розправитися в'язні, а Спіну, як „політичний“, що мав змогу перебувати у фортечній вежі, побоювався скористуватися з цього права, передбачаючи можливість викриття його.

Тарновський виїхав, за тимчасового начальника залишився його помічник Бебелло, який не змінив в'язничного режиму.

### Катівня перша

Восени 1910 року, під час загальної прохідки, у в'язничний двір ввійшло начальство з чималим почтом, що серед нього був, між іншим, Лапшинський. Начальство, не озираючись і не здоровкаючись із в'язнями, попрямувало просто до церкви, де в цей час піп Макар правив обідню.

На поставлене доглядачеві запитання: „хто це буде такий?“ — він відповів: „губерніяльний в'язничний інспектор і новий начальник тюрми“.

Маленький на зріст, худорлявий, з довгим обличчям і з цаповою борідкою — такий був в'язничний інспектор Майдачевський. Високий, гладкий, з волячою шиєю, що ледве пересовував ноги під тягарем тіла — такий був новий начальник в'язниці Обольянінов<sup>10</sup>, який прибув із гродненської в'язниці з великим почтом тюремників.

Прохідка тривала далі. Помолившись, начальство попрямувало до виходу. По дорозі Лапшинський газардовно вимахував руками, звертався то до Обольянінова, то до Майдачевського. Обидва похвально схитували головами. Вийшли. Не встигла зачинитися брама головного корпусу, як Лапшинський вернув у двір, покликав вартового і наказав закінчити прохідку. В'язні стали спроквола заходити в корпус.

— Марш скоріш по камерах! На сьогодні всяку прохідку припинити! — долинув крик Лапшинського.

Брутальних окриків в'язні давно не чули. Настав вечір. З кухні, майстерень, лазні, — почали приспішати й гнати арештантів по камерах. У поводженні з ув'язненими сталася різка зміна на гірше, — тюрма приготувалася зустріти нового начальника.

Прибувши, Обольянінов зібрав усіх доглядачів і з'ясував їм, як вони повинні триматися з нами, зазначив, що привілеї нікому не буде:

„Політичних у тюрмі немає, а є злочинці супроти мирних мешканців і супроти царя, отже, притиснути треба всіх, та так, щоб кістки тріщали!

А якщо не послухаються, — вів далі Обольянінов, — доповісти Меднікову. Пам'ятайте, що сьогодні ви охорона, а завтра вас будуть охороняти, якщо порушите дисципліну. Розходьтесь по своїх стійках. Зрозуміли, що я сказав?“

— Так точно, ваше благородіє!

Чоба, що стояв на стійці, перший порушив дисципліну, розповівши нам про все, що відбувалося на „зборах“ доглядачів.

За старою звичкою хтось завів пісню, інші підхопили. Забігали по коридорах доглядачі, нервово стукаючи в двері камери, звідки линував спів.

— Тихо! Замовкніть! Новий начальник наказує не співати!..

У голосі доглядачів почувалася злість і готовість „розтерзатися“. Де-не-де голоси постихали.

— Я вам концерта влаштую! Я до вас візьмуся!..

Вранці довідалися, що це кричав Медніков, старший доглядач, який прибув разом із Обольяніновим.

Звичайно, нове начальство починало з обходу всіх камер і знайомства з арештантами.

Гадали під час перевірки лицезріти „гостя“. Зачувся частий дзвоник, тупотіння ніг по брукові двору. Йде перевірка.

До Обольянінова вставали, коли входила адміністрація, але не становилися в шерг по-солдатськи й на здоровкання відповідали не „здравія желаєм“, а „добридень“.

Так само сталося й цього дня. До камери ввійшли: Бебелло, Медніков і інші. Обольянінова не бачили ще.

Медніков, перебігши по всіх очима й, очевидно, не хотючи в присутності Бебелло показувати свого мистецтва „приборкувати непокірливих“, вийшов.

Частий дзвоник, що закликав ставати на перевірку, для багатьох був ще непереконаливий. Вартові заметушилися. Чоба рикав:

— Вставай, подимайся арештантський народ!

Повставали й почали чекати. Минає година, друга — не йдуть.

В'язниця нашорошилася.

Виявилося, що одночасно з уранішньою перевіркою, по камерах чинили пильний трус з участю викликаної з міста конвойної команди. Перевіряли кайдани й за найменшої підозри про „вільне заковування“ — перековували в „браслети“, тобто в щільніші кайдани. Разом із трусом, „трусаниною“, вчинено справжній погром: здимали й здирали власну білизну, забирали власні ковдри, подушки, металеві миски, виделки, книжки, при чім усіх арештантів виганяли в коридор, а доглядачі за допомогою конвоїрів, під проводом Меднікова, ламали посуд, забирали все „зайве“, аж до хусточок до носа та власних рушників, висипаючи на солом'яні матраци чай, цукор і сіль, навмисне скидаючи все в одну купу.

Тут таки сортували й „ненадійних“ арештантів, кримінальних і політичних. Не дозволяючи вернутися до камер, зазираючи до списку, Медніков викликав „підозрілих“:

— Ставай тут! Не повертай голови! Стій обличчям до стіни, мати!.. мати!.. мати!..

— Чого лається? Можна трохи ввічливіш, — протестував Матвеев.

— Що? Ач, який інтелігент! Йди но в карцер!..

Першого ж ранку всі шість темних карцерів, призначені на шість в'язнів, мали в своїх стінах близько п'ятдесят чоловіка. Доглядачі змінили своє ставлення до ув'язнених, неначе хтось вирвав у них колишню людську душу, вклавши нову, жорстокішу. Навіть Чоба став такий, що й пізнати не можна.

Передбачаючи можливість протестів від активнішої частини в'язнів проти нового режиму, Обольянінов порозсаджував „підозрілих“ по інших камерах. Отже, знешкодження досягнуто. Щодо підслідних політичних, то для них звільнено „волоцюжний“ коридор з десятьма опрічними камерами. Від цього таки дня цілком припинено передачу харчів з волі до в'язниці, всі в'язні повинні були користуватися з спільного казана. Видавання політичним пайкових грошей і харчів на руки припинено. Окрему кухню для них зруйновано. Надсилення й одержання листів також припинено. Бібліотеку закрито. Всіх більш-менш сумирних доглядачів звільнено й замість них поставлено лютіших.

З'явилася в камерах „інструкція“, яка складалася з декількох пунктів, де стояло, що:

- 1) У камерах має бути чисто.
- 2) Розмовляти в камерах дозволяється півголосом.
- 3) До вікна на три кроки не підходити.
- 4) Начальства слухати.

Почалися причіпки й шукання „казених причин“.

— Тихо! Не розмовляти! Не брязчати кайданами!..

Замість пропускати до відходків, у камерах на цілу добу поставили смердючі кібелі, так звані „параші“. А коли вже

один раз на добу в'язнів випускали до відходку, то доглядач із револьвером у руках примушував їх сідати голим тілом на цементову долівку, на „вічко“.

Тричі на день примушували мити коридори й цементові долівки, так, що в'язні ледве спини розгинали. Доглядачі вважали за свій обов'язок після миття долівок пробувати власними нігтями — чи немає грязюки на долівці.

Прохідки й побачення цілком припинено „до запровадження порядку“, як висловились доглядачі.

На третій день усіх арештантів викликали в двір корпусу. Вишикувалися відділами, за спинами яких стояла вся в'язнична варта.

— Струнко! — залунала команда Меднікова.

Відчинилися ворота й ув'язнені могли лицезріти Обольянінова. Увійшов він із Лапшинським.

— Здорово! — звернувся він до арештантів.

— Здравія желаєм, ваше скородіє, — відповідала частина ув'язнених, а багато хто з них просто поворухали губами або мовчали.

— Так от, — почав Обольянінов, — я ваш начальник, а ви мої арештанти. Є заяви? Мовчанка. Немає?.. Значить, усе гаразд. Я вимагатиму порядку. Хто поводитиметься добре, того я розкую і взагалі пільги дам, а хто спробує забути, що він арештант, та ще й каторжанин, той довго про це попам'ятає! Забути треба те, що було досі!

— Ми політичні, — розлігся сміливий голос, — повинні мати свого старосту!

— Що? — крикнув Обольянінов, — політичні?.. Немає політичних! У мене є злочинці супроти царя й злочинці супроти людности. Карати буду всіх: карцером, опрічною камерою, та ще один засіб: у мене є — різки! А знаєте, що таке різки?..

Трохи помовчавши, він крикнув:

— Медніков!..

— Я, ваше скородіє!

— Твоє око за всіма й за кожним зосібна, — повернувся й вийшов.

— Тягни по камерах, — звернувся Медніков до доглядачів.

„Потягли“ по камерах.

Поволіклися сірі безбарвні дні для в'язнів.

Ціліснічкі ночі в'язниці не спала. Приблизно опівночі розлягалися приглушені крики й стогони битих у карцерах. Багатьом із нас здавалося, що Обольянінов систематично б'є різками в'язнів, і що ця екзекуція відбувається тільки ночами. Напружені нерви хутко й боляче реагували на кожную подію, чутки різні, часом і безглузді чутки, ув'язнені сприймали як факт, що було, приміром, з версією про різки.

Поширилася чутка про те, що в лазні вже наготовано різки й що намічені навіть жертви: Байковський - Валентінов і Рабінович. Ця чутка хутчіш за блискавку облетіла в'язницю, і в'язні, усвідомлюючи своє безсилля, спускали руки, запитуючи: „хто буде наступний?“. Чутка про биття різками не potwierдилася. Друга, не менш гнітюча чутка, облетіла в'язницю, що в жіночому корпусі, на ґрунті протесту проти режиму знущання, — сталося масове отруєння. А виявилася таке: одного разу доглядачка рано закрила димар у коридорі і арештантки вчаділи до неприємності.

На вранішній перевірці, замість вишикованих у два ряди арештанток, тюремники наткнулися на купу помлілих тіл. Вважаючи це за протест арештанток проти режиму, Медніков викликав команду, наказавши їй поставити на ноги всіх лежачих. Надоспілий фельдшер пояснив, що арештантки вчаділи, і що їх треба лікувати. Від Меднікова вийшов наказ лікувати всіх снігом. Півголих арештанток виволокли у двір, поклали на сніг.

Так „лікував“ арештанток Медніков, і після такої „медичної допомоги“ щось із п'ятнадцять чоловіка захворіло легко, а декілька набули запалення легенів і туберкульози.

День - у - день люди знеосіблювалися, марніли й умирали...

### Порядок „налагоджується“

Вимагаючи додержувати чистоти в коридорах, відходках та камерах, нова адміністрація „забула“ про додержання чистоти людських тіл; видана стара казенна білизна, — замість забраної власної, — зшита була з шорсткого сірого полотна й смерділа потом. В'язні повсякденно влаштовували „полювання“ на воші, вичищаючи їх з білизни поважно, діловито.

— Воші на своїх плечах скоро пересунуть тюрму на нове місце, і знайти її важко буде. — здотепкував хтось у камері.

Більшість арештантів, що користувалася раніш із своєї білизни й в умовах в'язничного сидіння всеяко підтримувала відносну чистоту тіла, — цілком позбавлена була тепер цієї можливості. За великий злочин вважалось мати в камері щіточку для зубів і зубний порошок.

— Тут не інститут, — відповідали доглядачі, коли в'язні намагалися протестувати проти конфіскації під час трусу зубних щіточок.

Через декілька днів після зацарювання Обольянінова сталося нове знущання.

Звичайно, кожний в'язень мав у своєму розпорядженні дерев'яне ліжко, солом'яний матрац, солом'яну подушку та сіро-сукняну ковдру. Якщо взяти до уваги, що по всіх камерах були асфальтові долівки, то наявність дерев'яного

ліжка значно полегшувала становище арештанта. І от видано наказ, щоб усі камери виставили в коридор свої ліжка. Позосталі матраци, ковдри та подушки всі камери виносили на день до кута коридору, де й складали їх у загальну купу.

На запитання вартового: „чим викликано нове знущання?“, той відповів:

— Як залишати ліжка в камерах, то розплоджуються блощиці.

Визволяючи від блощиць, Обольянінов сприяв розплі-  
дженню вошей, наказуючи скидати щодня в купу по-кори-  
дорно сімдесят — вісімдесят матраців, ковдр та подушок.  
Вибирати з загальної купи свій матрац і свою ковдру варто-  
ві не припускали, приспішаючи кожного арештанта: „скоріш,  
скоріш і біжи до камери!“.

У наслідок цієї новини вся в'язниця завошивіла.

Позбавивши ув'язнених дерев'яних ліжок, Обольянінов  
збудував на видному місці, при вході до контори, дерев'яний  
домок для свого собаки, а частина ліжкового матеріалу пішла  
на дрова.

Отже, з кожним днем в'язні переконувалися, що Оболья-  
нінов намагається своїми новими порядками викликати у  
в'язниці бунт, за приборкання якого він матиме службове  
підвищення, як це було в Гродні, де, після приборкання по-  
вітової в'язниці, його призначили на начальника губерніяль-  
ної, з поліційного пристава він націлявся в губерніяльного  
в'язничного інспектора.

Цілий день в'язні ходили з кутка в куток, а коли змо-  
рювалися ноги — сідали на асфальтову долівку або по черешно  
займали місця на кібелі, єдиній речі, що правила за стілець.

Книжок, навіть церковних, забраних під час трусу, — не  
видавали.

„Налагоджувано порядок“ днів із десять, після чого дано  
прохідку!

— Виходь у коридор! — розлягалася команда вартового.

Всі вийшли. У коридорі треба було вишикуватися по  
двоє в ряд і обов'язково із своїми однокамерниками, щоб не  
було змоги переговорюватися з арештантами, що сиділи по  
інших камерах і що їх також викликано „пройтися“.

Тут таки ж і Медніков, що читає про порядок „хапання  
повітря“, як назвали згодом арештанти прохідку.

— Ходити в колі! Раз-два, раз-два! Не повертай го-  
лови! Гей ти, з п'ятого ряду, — виходь сюди, і ти з два-  
надцятого, до мене!..

Нічого не підозрюючи, арештанти виходили й ставали  
на вказане Медніковим місце.

Не пройшло й десяти хвилин „хапання повітря“, як  
прохідка вже скінчилася.

Викликаних із рядів двох арештантів послано в карцер.

Зрозуміло, що багато хто цілком стратили охоту „проходжуватися“, і коли відчинялися двері й лунала команда: „на прохідку!“ — багато хто відмовлявся виходити.

— Що? Мать... мать... мать... Виходь! Коли написано тобі повітря, то й виходь на повітря!

Разом із Медніковим лютував і Лапшинський. Вартував він що три дні й, якщо траплялося, що в карцерах не було „повного комплекту“, як він висловлювався, тобто цифра карцерників не дорівнювала шістдесят (по десять чоловіка в одному карцері), то Лапшинський на своєму вартуванні цю цифру доповнював. Проте, багато хто все ж таки не хотіли на здоровкання тюремників відповідати „здравія желяем“, тільки ворухили губами в той момент, коли камера по-солдатському відповідала. На цю обставину зважив Лапшинський більше, ніж сам Медніков.

— Що ж це таке? Так і піддаватися цьому недолюдові? — спитав каторжанин Матвеев<sup>11</sup>, що перебував у одній зі мною камері.

— Я ладен на все, я не відповім йому „здравія желяю“, коли я йому зовсім не бажаю цього здоров'я, — відповів котрийсь.

— Ой, і нагорить же вам, як багатому! — обізвався однокамерник.

— Оце гвинт, так гвинт, — рішуче сказав Матвеев.

Часто задзвонив дзвін, після якого зачулося тупотіння ніг команди, що йшла на перевірку.

Один по одному клацнули замки сусідніх опрічних камер. Відчинилися двері й моєї камери. Увійшов Лапшинський, слідом за ним команда доглядачів.

— Здорово! — промовив Лапшинський, заглядаючи в рот кожному, надто „підозрілому“, і втупився в мене.

— Здра-жела-скородіє — відповіла частина в'язнів.

— Він мовчить? Не відповідає? Що, не вигідно? У карцер! — багровіючи із злості рикає на мене Лапшинський.

Команда накинулася на мене й схопила за плечі та руки.

— Я сам піду, дорогу знаю, — намагався я протестувати.

— Тягни його!... мать... мать...

— Хтось ударив мене ключами по голові.

— Не смій бити! — закричав Матвеев.

— Взяти й його! — крикнув Лапшинський.

— Візьми, візьми... — промовив Матвеев. Його почали бити; зціпивши зуби, він не видав жодного звуку; сипалися на нас обох важкі удари ключами й кулаками по всьому тілі.

Мене й Матвеева команда винесла в коридор, і нас поволокли у льох, де й кинули в карцер під лікарняною вежею.

### В'язниця у в'язниці

Перше, що ми відчули в льоху, — це вогкість, що проїняла нас, та страшенний сморід.

Клацнув замок, доглядачі відчинили важкі двері середнього карцеру. Мов крізь сон встиг я запримітити написані на дверях карцеру цифри: 10, 8 і 10. Обох нас впустили до середнього з „вісім“, але з нами там було вже десять чоловіка.

Перші хвилини були тяжкі. Отрутні випари брудних людських тіл, нечистот, запах кислого хліба й вогкості, що вдарили нам в ніс, викликали запаморочення й блювоту.

У карцері було цілком темно, не тільки вночі, а й удень. Розмір карцера: сім кроків завдовжки й два кроки завширшки. Вміщені вісім-десять чоловіка, тільки й могли або сидіти один коло одного, або стояти, ходити ж ніде було. Стіни, стеля, долівка — асфальтові, кібель для природних потреб — от і все.

Їжа на добу: хліб і вода в чайнику. Траплялося, що на вмісне не давали води по два-три дні. Ув'язнений, наївшись кислого хліба, знемагав на спрагу. Інші тюремники були „надзвичай уважні“ і наливали в чайники „з лишком“, так, що вода виливалася на долівку. Цим прийомом вони позбавляли нас змоги навіть присісти на долівку.

Однокамерники, не розпізнавши облич новоприбулих позильців, поспитали:

— Кого обольяніновський бог прислав?

— Матвеева та Саула.

— За що?

— Хіба у Обольянінова не буде за що?

— А все ж?

— Не кричав „здравія желаю“ під час перевірки.

— А Матвеева?

— До компанії.

— А ви?

— За „повітря“.

— А Пастухов?

— Біс його знає, просто пика йому не сподобалася.

— А Кулаков?

— Брязк моїх кайданів дратував слух вартового.

— Що нового? — питаються ті, що давно сидять.

— Провокують щоразу. Штучно викликають на розправу.

— А Гельфман<sup>12</sup> також тут? За що нагоріло?

— Доглядачеві сказав: „гадино, нащо тебе дадено“.

Карцерники задихалися від отруєного повітря. Важко було розімкнути очі. У такому стані сиділи по три, сім, десять і п'ятнадцять діб.

Прийшла перевірка, що нею керував Бебелло. Знеосіблений від Обольянінова, Бебелло почував себе неспроможним змінити режим, що його запровадив Обольянінов, і просто-явши в карцері за тимчасового освітлення ліхтарем декілька хвилин, він затулив носа хусткою, похитав головою, щось хотів сказати, але, помітивши Меднікова замовк, знизав плечима, іронічно посміхнувся й промовив :

— Так... так... — і вийшов із карцера.

Сморід, холод і вогкість, пригнічений моральний і фізичний стан впливали на бажання заснути, забутись. Та й як лягти, коли асфальтова гола долівка кишіла міязмами, повна була людських випорожнень. Гуртом карцерники знайшли вихід як прилягти й забутись.

Лягаючи побіля стіни на правий бік, на голу асфальтову долівку, двоє в'язнів клали один одному голову на ноги, намагаючись не лягти на обруч кайданів, і таким чином тяжко-дрімали, чуйно прислухаючись до кожного шереху та кроку, були сторожкі.

Час у цій могилі волівся страшенно мляво. Про те, що настав день, чи ніч, пожильці темних карцерів довідувалися із вранішніх та вечірніх перевірок.

З кожним днем сидіти ставало щораз важче, почувалося, що завмирає серце, — ось-ось воно перестане битися, дихати було нічим, і коли доглядач відчиняв двері, щоб передати хліб або випустити нового в'язня, карцерники наближалися до дверей, намагаючись якнайглибше вдихнути повітря, що йшло з підвального круга; повітря це після карцерної задухи здавалося чистим, ароматним і запашистим. Але газів з карцеру не швидко випаровувалися, а двері відчиняли на дві-три хвилини й знову затріскували.

— На, хліб! — розлягався брутальний окрик вартового.

Брали хліб. Куди його подіти? Клали його в куток на долівці карцера в протилежнім від кібеля боці.

В'язні, що розмовляли між собою, перших днів сидіння говорили ще нормально, але наступних — багато хто цілком знесилювався й деякі доходили до такого стану, що ледве вимовляли окремі слова.

Буквально задихалися від газів та випарів.

У сусідньому карцері було ще гірше.

— Єсть хто в карцері? — питалися ми.

— Є-с-т-ь, — відповідали звідти кволим тягучим голосом.

— Скільки?

— Д-есять, — знову ледве чутна відповідь.

Потім зачувся тихенький постук у двері й окремі голоси:

— Задихаємося...

— Стукайте...

— Вмираємо...

Із сусідніх карцерів розляглися стогони:

— Ми також вмираємо...

Голова обертом ішла. Багато хто волів би смерть, негайну смерть, ніж такі фізичні муки.

Ті, що спроможні ще були міркувати, почали радитися, що робити, як змінити становище. Просити про звільнення з карцерів суперечило етиці. Краще смерть, ніж така ганьба! Вони вирішили, що коли відчиняться двері карцера, — для чого б їх не відчинили, — хто йно здужає полізе в круг, а знесилених повитягають, або вони сами вилізуть у круг, щоб хоч декілька хвилин подихати повітрям. А далі, хай буде, що буде. Про це рішення даємо знати сусіднім карцерам.

— Двері відчиняться, ми вилізаємо в круг... Назад не підемо...

Із сусіднього карцера чути відповідь:

— Ми також... Та-кож...

Безперестанне мимрення людей, що вже агонізували, не припинялося.

Хвилини здавалися вічністю.

— З-а-д-а-в-и м-е-н-е...

— М-е-н-е т-а-к-о-ж... — просили карцерники один одного.

Деякі вирішили вмерти, будши певні того, що адміністрація свідомо отруїла чимсь повітря в карцері. З кожною секундою сили зменшувалися, стогони слабшали, руки важчали, голова дедалі більш туманіла. Ми лежали очманілі і не чули як команда увійшла в круг, швидко одна по одній повідчинялися двері, доглядач підняв високо над головами маленьку газову лампу, світло якої здавалося нам сліпучим. Хто ще не зомлів — позаплющував очі, боляче було дивитися на світло лампи.

— Струнко! Встати на перевірку.

Від задухи й газів лампа згасла.

Команда відступила назад від дверей, із них котрий повертав голову назад, котрий схопився за носа, а інші за револьвери.

— М... м... м... м... — мимрячи ми вилізли в круг, полягали...

Команда швидко відступила назад. Принесли ще одну запалену лампу...

— Стріляйте, вбивайте тут на місці — назад не підемо... — ледве вимовив котрийсь.

І вилізли вдихали „чисте“ повітря на повні груди.

— Удають! Знаю їх! Заходь до карцера! — кричить Медніков.

— Не підемо. Дихати нічим. Тут лежатимемо.

Побігли по начальника. Чекаючи на нього, команда зійшлася до купи й про щось радилася; чи співчували вони, чи зловтішалися — важко було визначити.

— Струнко, встати!

Але ніхто не вставав. З'явився Обольянінов. Нерішуче переступивши поріг круга, випнувши живіт, він зупинився, вихопив хустку до носа й почав голосно сякати.

— Що, надокучив карцер?

Обходячи лежачих, він вважав за свій обов'язок пхнути кожного чоботом.

— Симулянти! Я вас розкушу... Покликати фельдшера!

З'явився фельдшер. Помацавши декому пульс і поклавши амоніак до носів тих, що лежали непритомні, він щось тихо сказав Обольянінову.

— Медніков! Залишайся тут і з ним, показавши на фельдшера, сортуй, кого куди. І... їх мати...

Повернувши своє гладке тіло, чхаючи й сякаючись, він вийшов із круга.

Фельдшер з режимом Обольянінова цілком не був згідний, але він нездатний був змінити його. Фельдшер обдівлявся кожного зокрема, Медніков записував до списку, — помічаючи кого куди. Тут таки почали сортувати деяких, за вказівкою фельдшера, який одних звелів відіслати до камери, інших з карцера до лікарні; мене, Пастухова й Матвеева перевели до ясного карцера, Епельмана<sup>13</sup> — до лікарні.

Знушання поширено й на жіночий корпус.

На відміну від чоловічих камер, у жіночих камерах була дерев'яна підлога, яку примушували мити два-три рази на день.

— Підлогу треба вимивати так, немов її щойно обстругали, — видавав свої розкази Лапшинський.

Довідуючись у доглядачки, чи миють підлоги політичні, Лапшинський наказав „частіше їх призначати“.

Погром, що відбувся в чоловічому корпусі, повторено й у жіночому відділі. Всі власні речі поскидали в загальну купу й повиносили до цейхгаузу. Замість всього забраного арештанткам видавано: сорочку, спідницю й хустку на голову. Так само позабирали у них і дерев'яні ліжка, а матраци клали на підлогу.

Обольянінов заборонив жінкам виписувати тютюн. Це змусило курців-жінок курити соломку з матраців та чай. Заборонивши мати окремі миски на їжу, Обольянінов змусив тим самим усіх арештанток їсти борщ і кашу з однієї посудини. А в жіночому кримінальному відділі було чимало повій-венеричок. Кримінальні каторжанки розміщені були разом з політичними. Рідка зміна білизни, раз на місяць, спричинилася до багатьох нечистот. Завошивів і жіночий відділ.

Обольянінов, рідко відвідуючи чоловічий корпус, вшановував своєю увагою жіночий корпус. З'являючись до жіночого відділу, вишиковуючи всіх по-солдатськи, озираючи від голови до п'ят — він відбирав собі служниць:

— Ти в мене будеш за прибиральницю, ти за прачку, а ти корови доглядатимеш.

- Я ніколи корів не доїла, — озивається арештантка.
- Не доїла? А тебе вже доїли?..
- Арештантка обурена, червоніє. Сльози дають горло. Плакати хоче. Похнюпивши голову, вона мовчить.
- Я піду корову доїти, — визивається охоча.
- Ти з „додатком“ (сифілісом), до мене не ходи.
- Підходить ближче до арештанток, брутально кладе руки на плечі одній, другій, третій. рикає:
- Ти, корівниця, виходь, — знову присікався він до тієї таки арештантки.
- Ти свині доглядатимеш... Відмовлятися від роботи? Я вас із світу згладжу!..
- Трохи віддалік самотньо стоїть політкаторжанка. Обольянінов підходить до неї.
- Ти чого голову похнюпила?
- Мовчанка.
- Підведи голову, — Обольянінов торкає її за підборіддя.
- Дайте мені спокій! Не займайте мене!! — гістерично кричить та.
- Коли перед тобою стоїть начальник, ти повинна дивитися йому в вічі й посміхатися. Зрозуміла?..
- Катам я не посміхаюся.
- Не коришся? Нічого, ти в мене будеш шовкова, як усі. Я тебе навчу, як дивитися на начальника.
- Звертаючись до доглядачки, він наказує:
- На прохідку її не випускати. На місяць побачень позбавити. Листування з рідними припинити. Я вас усіх вимуштрую! Загрозивши револьвером, Обольянінов вийшов.
- Лапшинський, що відвідував жіночий відділ під час перевірок, становився після перевірки під вікном, привидляючись і підслуховуючи, хто не співає молитви. Не встигла кінчитися молитва, як Лапшинський вскочив до камери, підбіг до політкаторжанки.
- Політика? Молитви не співаєш? Га, що?..
- Я не повинна співати молитви. Це справа сумління, мене співання молитви цілком не стосується.
- Не стосується? Стосуватиметься. На начальника не дивись, молитви не співаєш... У карцер!
- Доглядачі, схопивши її за руки, намагалися потягти в карцер.
- Сама піду. Не смійте мене чіпати! Душмани...
- Трое доглядачів, оточивши свою жертву, відвели її в карцер.
- Відчинилися двері, вона ввійшла. Темно, хоч у око стрель: цілком темна, без вікон, колишня лямпова. Ступнувши два кроки вперед, вона наткнулася на лежаче тіло. Гадаючи, що в карцері ще хтось сидить, вона спитала:
- Хто тут?

— Мовчанка. Вона подумала, що арештантка, яка сидить в карцері, міцно спить і поклала її розбудити, щоб не так жахно було сидіти самій. Підійшла ближче, помацки відшукала лежаче тіло, нахилилася, під руками відчула ноги, далі груди, обличчя... „Що це?“ — промайнуло в голові; повела рукою далі до обличчя — „борода“. Прислухалася... дихання не чути.

З криком, не пам'ятаючи себе, вона кинулася від трупа в куток, вдарилася головою об стіну, розбила собі лоба.

Ніч була кошмарна. Їй увесь час здавалося, що труп встає і йде до неї.

Закриваючи рукавом закривавлений лоб, розбита фізично й морально, вона тяжко задрімала.

Настав ранок. До карцера під'їхала підвода. Відчинилися карцерні двері, і наглядачі, які прийшли по трупа, не попереджені, очевидячки, про те, що разом із трупом перебуває й жива людина, вгледівши людську постать, що сиділа в кутку, відскочили назад, злякані, гадаючи, що в кутку й сидить мертвяк.

— Дурні! Чого злякалися? — закричав Лапшинський.

— Там, там... ваше скороддя...

— Що там?... Бери мертвого, а живу залиш...

Доглядачі зрозуміли, зніжковіли й увійшли до трупарні. Вивезли мерця. Увійшов у карцер Лапшинський.

— Ну, як ніченьку провела? — спитав він, примруживши одне око.

Не одержавши відповіді й помітивши закривавлений лоб, він спитав:

— Хіба він дряпався? Ха-ха... Навіть мертвим Дудук себе героєм виявив. Здорово!

Затріснулися двері, Лапшинський пішов.

Годин через п'ять знову відчинилися двері. Ввійшов Обольянінов.

— Ну, як самопочуття? Не подобається у мене? А чого в тебе кров на обличчі?

Віддалік показалися носі з двома трупами.

„Знову“? — пройманула думка.

— Якщо з одним не впоралась, то з двома й поготів. Он несуть двох, бачиш? Йди до камери. Другим разом зберу з десяток мертвяків і до них тебе прив'яжу.

Закусивши до крові губи вона мовчки попрямувала до камери. За нею йшли доглядачка й Обольянінов. Станувши в дверях, доглядачка крикнула:

— Встати! Струнко!

Арештантки встали. Обольянінов, обходячи „фронт“, вибираючи огрядніших жінок, щипав і поплескував їх по сидницях.

— Ух, — кричали арештантки, тремтячи усім тілом.

Повії реготали, разом із ними широко посміхався Обольянінов. Доглядачка й собі поблажливо посміхалася, мовляв, „хай дядя попустують“.

— А ну, — запитайте лишень її, — показав він на політкаторжанку, — чи хороше вона з мертвяком ніч провела?.. То знайте ж, — закричав він, — сучі дочки, що всіх непокірливих садовитиму в трупарню ночувати з мертвяками! Будувати нових кардерів для вас не буду. Пам'ятайте й закарбуйте це собі на носі, як вона закарбувала собі на лобі.

Обольянінов вийшов. У камері залягла могильна тиша. Звістка про сидіння з мерцем гнітюче вплинула на весь жіночий корпус. Багато арештанток так знервувалися, що скидалися на психічно хворих.

### Страта кота

Обольянінов, великий самодур і садист, ніколи не залишав „злочину“ без відповідної кари, хай це „злочин“ заподіяв чи в'язень, чи представник в'язничної сторожі, чи чотиринога тварина.

Він перетворив в'язницю на склеп, де блукали живі тіні. Крива смертностей у в'язниці, дійшовши до нечуваних розмірів, звернула на себе увагу навіть в'язничної інспекції. Заходи обольяніновського впливу полягали в тому, щоб від в'язня залишалася тільки видимість людини, без думок, бажань і принципів. Розправившись із усіма без винятку в'язнями, він переніс свою увагу на окремих представників в'язничного догляду, що не так заподаливо сприйняли його методи тримання під сторожею, водночас наблизивши до себе гурток пожильців „сучого кутка“.

Почуваючи себе царком у в'язниці, він привів із собою низку тюремників — „міністрів“, що з-поміж них, сказати б, за „міністра внутрішніх справ“ був доглядач Михайло Медніков, „Мітенька“, що користав повнотою влади. Всі — і ув'язнені, і вартіві — перебували під владою „Мітеньки“. Почалися репресії до „слабких тюремників“, одних викидали, інших садовили під арешт на декілька діб.

Адміністративної кари зазнала доглядачка жіночого відділу Надія Іванівна, і її „злочинець“ — улюблений кіт на ім'я „Моє життя“.

Доглядачка прослужила в тюрмі двадцять п'ять років і багаторічне перебування серед ув'язнених притупило в ній почуття злости до них. Ця ображена життям істота володіла двома скарбами: старим чорним котом та медалею за вислугу літ.

Обольянінов, обкрадаючи арештантську пайку, набув собі цим коштом власне господарство: пташню, свинарник, стайню.

Переслідуваний манією недовір'я, він особисто провадив суворий облік кожній курочці, яечку, проте, курочки й яєчка почали пропадати...

— Як це, у власній тюрмі, при власній охороні — грабунок серед білого дня!? Трусити! — кричав Обольянінов.

„Мітенька“ керував трусом у лазні, у кримінальних жіночих камерах, у майстернях. Немає курочок, немає яєчок; лютує Обольянінов.

— Уб'ю, у кайдани закую! На порох зітру! Негайно знайти злодія-душогуба!..

Почалося слідство, дізнання; поставлено спеціальні караули й дозори — простежити хто займається яйце-куро-грабунком.

Злодія-душогуба скоро виявлено, — це був чорний кіт доглядачки. Відбувся обольяніновський суд над котом: кіт, як злочинець, доглядачка, як одвічальник, Обольянінов — позовник. „Мітенька“ — суддя. Доглядачку обвинувачували у невідомому вихованні „моральних“ засад кота — у замахові на обольяніновську власність. Суд був скорий, прилюдний; присутні були доглядачки, доглядачі, обвинувач, підсудний, позовник. Шкідливий елемент — арештанти — сиділи старанно позамикані, наче в тюрмі відбувався військово-польовий суд.

— Грабунок доведено? — лютує Обольянінов.

— Доведено, ваше благороддя, — хором відповідають доглядачі.

— „Мітенька“, що з ним зробити? — запитує Обольянінов.

— Скарати, ваше благороддя. Дозвольте, я вमितь, — відповів „Мітенька“, поклавши руку на кобуру з наганом.

Кіт лежав у затінку, зв'язаний шворкою, і немов дрімив, не передчуваючи, що близька розправа.

Доглядачка Надія Іванівна воліла б сама бути скараною, тільки б подарували життям її кота „Мое життя“.

Обольянінов вважав таку кару за надто лагідну, невідповідну тягареві вчиненого злочину, і тут таки ж він олівцем накінув вирок:

„Кота чорної масті на прозивку „Мое життя“, належного доглядачці Надії Глазовій, ув'язнити в клітку, повісити клітку на осонні й тримати вищезгаданого доти, доки кіт не сказиться. За ви роком суду кота розстріляти з меднікового револьверу. Глазову поставити перед кліткою кота під наглядом доглядача Чоби. Після розстрілу кота падло кинути до kloзету, а Глазову звільнити з посади“.

„Вирок“ виконано точно.

### Кішка й перстень

Вістка про страту кота облетіла всю в'язницю.

Кримінальний каторжанин Мунтян, вислухавши від новачка доглядача подробиці про страту кота, якось зразу при-

смирнів, потім однокамерники зауважили, що Мунтян говорить дещо недоладні речі, і нарешті Мунтян цілий день шепотів якусь молитву, часто згадуючи слово „кіт“.

Зовнішньо Мунтян справляв враження зрівноваженої людини. Ніхто його не відвідував, ніщо начебто його не хвилювало. Він акуратно ходив до церкви й заповідливо молився.

Після вранішньої перевірки, сівши в куті камери, спустивши голову на коліна, він або тихо розмовляв сам із собою, або наспівував якусь тужливу, молдаванську, сумовиту мелодію. Іноді окрик доглядача змушував його здригатися, іноді він засиджувався в куті камери до моменту приходу перевірки в коридор. Чуючи, що перевірка вже наближається до дверей, однокамерники приспішали його :

— Мунтяне, вставай, іде перевірка.

Мунтян швидко вставав, становився в ряд і на здоров'я вартового голосніш за всіх кричав :

— Здравія желаю, ваше благородіє !

Одного разу після перевірки, вхопивши мене за руку він потяг до свого улюбленого кута. Говорячи пошепки, наче збираючись розповісти про страшенну таємницю, він сів зі мною в куті на асфальті.

— От би дістати цю штуку, га ? — раптом заявив він.

— Яку штуку ? — здивовано поспитав я.

— Кішку, кішку дістати треба.

— Яку кішку ?

— Звичайну кішку, — продовжував він ще настирливіш.

— Ну, припустімо, дістанемо ми кішку, а тоді що ?

— О, тоді все сповниться.

— Що сповниться ? Нічого не розумію...

Гадаючи, що почую якусь нісенітницю, я хотів уже піти, але Мунтян вчепився руками в мої ноги.

— Ні, ні, слухай, посидь, тобі теж допоможе, усім допоможе. Тільки мовчи й слухай.

— Ну кажи далі, — буду слухати й мовчати.

Нахилившись ближче, мабуть побоюючись підслухувань інших однокамерників, він продовжував пошепки :

— Коли впіймаємо кішку, обов'язково чорну кішку, тоді ми її живою закопаємо, он там, у куті, бачиш ?

Простягнувши руку вбік кібеля, він показав місце, де треба закопати кішку. Потім продовжував :

— Там кішка має пролежати якраз три місяці, не менше й не більше. А коли настане останній день, треба точно о дванадцятій годині ночі розкопати яму й стояти перед кісткою кішки п'ятнадцять хвилин.

Дрож перебіг мені по тілу. Мені стало ясно, що зі мною говорить душевно-хворий. Не хочачи його роздратовувати, я на всі його слова мовчки згідливо хитав головою. Він ще

ближче притиснувся, вчепився руками в мої плечі, очі йому блискотіли, і, щораз більше розпалюючись, він продовжував :

— Розкидавши кішчиного кістяка, ми знайдемо перстень, що якраз прийдеться на вказівний палець. Вдягши перстень, ми станемо невидимі. Зрозумів? невидимі... І тоді, ніким не помічені, ми виходимо з тюрми, йдемо в збройовий магазин, беремо зброю, вертаємо до в'язниці і по черезно всіх — спочатку Обольянінова, потім Меднікова, Лапшинського і всіх, всіх вбиваємо, як скажених собак... Відчиняємо камери й випускаємо на волю всю тюрму. Га, чи не так? Ну, що, дістанеш кішку?..

Протягом кількох дальших днів Мунтян був похмурий, мовчазний і відмовлявся від обіду й чаю. Довго тюремники знущалися з нього, як із „симулянта“, кінець-кінцем Мунтяна вирядили до Костюжанської психіатричної лікарні, де його й приміщено у відділі для тихих божевільних.

Знущання з ув'язнених і страта kota допровадили його до божевілья.

### Невпокійний сусіда

Режим Обольянінова дійшов до найвищої точки жорстокостей. Але тюрма могила кричала сотнями голосів, закликаючи на допомогу своїх однопумців. Вони відгукнулися із зброєю в руках. Група революціонерів поспіхом почала організовувати терористичний акт. Тюремник після довгого милування справою своїх рук — раптом злякався, вдягнувся в панцер, передчуваючи неминучу розплату, звірчачий жах його виявлявся у всьому. Він захворів на манію переслідування. З'являючись у камерах, де панували кайдани, де багато хто перестали відчувати в собі власне життя, він у кожному в'язневі бачив замахівця на нього. Іноді тихою тінню він підкрадався до дверей, безгучно відмикано замок, і тюремник з'являвся на порозі:

— Що, не чекали на свого начальника, га? Та куди ти дивишся? Мать... мать... мать... Сюди дивись, прямо у вічі!

В'язень дивився, бо зуботичка скеровувала його погляд якраз туди, звідки одержувано зуботичку.

— Дивись! — і тюремник витягав з кишені зброю.

— Бачив це? То ж запам'ятай і іншим перекажи, — повертався, і простукавши підборами, зникав.

Проте, передчуття Обольянінова не обдурило: група анархістів і комуністів, що прибула до Кишенева, на чолі якої стояв Саков Абрам<sup>14</sup> (Анатоль), поставила собі за доконечну мету: усунути Обольянінова з дороги й, може, ціною власної загибелі — врятувати від агонії одну тисячу двісті в'язнів.

Але цей плян не вдався. Провокованого й вистеженого від охранки Анатолія затримано, але безпосередніх доказів проти нього не було.

— Ми вас затримаємо на деякий час, — заявив Анатолію жандармський ротмістр.

— Тримайте, якщо вам це потрібно, — відповідає він.

— Ми вас відпровадимо у в'язницю.

— І там люди є, — відповів Анатоль.

— Ви сидітимете в опрічній камері.

— Від роботи відпочину.

Знизав плечима ротмістр, і в супроводі двох жандармів Анатолія виряджено до кишенівської в'язниці.

Анатоль не був пригнічений своїм арештом: його пригнічувала думка, що розладнався плян замаху на Обольянінова.

І коли Обольянінов побачив його, то по-батьківському похитав головою й сказав:

— Ти, голубок, скучив за мною й замість того, щоб прийти до сестри<sup>15</sup> на побачення, ти прийшов до мене жити?

— Прошу не „тикати“ — це раз, а подруге мені, взагалі немає про що з вами говорити.

— От який сердитий чоловік. Ай-ай-ай!..

Анатоль мовчав.

— Може, до сестриці тебе посадити, га? Голубок, скажи ж бо?

Анатоль мовчав

— Сучий ти син! Негідник! Падлюка! Анархія паршива! То ти гадав, я не знаю, що ти мій ворог?!

— Ворог! — відрубав Анатоль.

І Обольянінов, багровіючи зі злости, стискаючи кулаки, крикнув:

— Мітя!

— Я ваше - скороддя!..

— Посади цього, як тобі сказати, стервозу в опрічну камеру над видним карцером.

— Ходім зі мною, — звернувся Медніков до Анатолія.

Анатоль вийшов у двір загального в'язничного корпусу й був приміщений у крайню опрічну камеру „волоцюжного“ коридору над видним карцером.

Рій думок комашився в мозку Анатолія, що опинився в опрічній камері.

Спозаранку й до вечірньої перевірки Анатоль швидко й нервово ходив по камері, „непокоячи“ мене, що сидів у видному карцері під анатолєвою камерою.

— Що за невпокійний сусіда сидить над моєю головою? — спитав я одного разу коридорного прибиральника.

— Це Саков, що його сестра в жіночому сидить.

Ця звістка вразила мене.

„Косять, косять, без кінця“, — подумав я й нервово заходив по видному карцері.

Колишня гасова комірчина, що її Обольянінов перетворив на видний карцер, видалася мені гіршою від темного.

Довга, вузька камера з малим вікном і цегляною долівкою, просяклого гасом, гнітюче впливала на душевний стан.

Ранком з'явився Медніков у карцер і крикнув мені:

— Йди на волоцюжний коридор підлогу мити!

Я мовчки вийшов і в супроводі Меднікова зійшов на другий поверх. З рук вартового доглядача одержав ганчірку й почав мити підлогу.

Я зрадів з випадку бути коло дверей анатолевої опрічної камери, і довго я тер і чистив той самий шматок підлоги при крайній опрічній камері.

Добравши хвилини, коли доглядач одійшов до протилежного кінця коридору, я злегка постукав у двері.

— Чого треба? — розлігся невдоволений Анатолів голос.

— Я, Саул, біля твоїх дверей, підлогу мию. На довго до нас? — пошепки промовив я, не відводячи очей від доглядача, що був у дальньому куті.

— Не знаю. Як Ася? — спитав Анатоль.

— Чув, що виряджають на етап, на каторгу, до Риги.

— Чого ти там все на одному місці стовбичиш? — крикнув вартовий.

— Ця частина підлоги погано змивається, — відповів я, усе водячи ганчіркою по тому ж самому місці.

— Струнко! — крикнув Медніков.

Я підвівся, не випускаючи з рук мокрої ганчірки, стояв у чеканні. Наприкінці коридору з'явився Обольянінов. Він попрямував до анатолевої опрічної камери.

— Це фруктик особливої породи, — заявив Обольянінов Меднікову.

Я почав пильно дослухатися. Клацнув замок, відчинилися двері, і вони ввійшли до камери.

— Струнко! — крикнув вартовий, що остаточно розгубився при з'яві Обольянінова.

— Як живеш? — спитав Обольянінов, звертаючись до Анатоля.

— Як усі тут живуть, — лаконічно відповів Анатоль.

— Тобі у мене не погано?

— Ні.

— Проси побачення з сестрою.

— Не хочу.

— Ми вже її погнали на каторгу.

— Знаю.

— Хто тобі сказав? — затрусивсь Обольянінов від несподіваної відповіді.

- Знаю та й годі.
  - І тебе зішлють.
  - Поїдемо.
  - Там холодно, — скривився Обольянінов.
  - Нагріємось.
  - Одежі в тебе теплої немає, хочеш дам?
  - Без вас дадуть, коли треба буде.
- Обольянінов звернувся до Меднікова, низуючи плечима:
- Ну що з ним вдієш, коли йому нічого не страшно!
  - Політика паршива, ваше благороддя, от і не страшно...
  - Є прохання?
  - Немає.

І трохи подумавши, Обольянінов відрубав:

— Тебе судитиме військовий суд!

— Послухаємо.

— А ну тебе, до... матері!

— Навзаєм.

— Кинь його в карцер, сучого сина.

І Обольянінов, тіпаючись зі злости, майже вибіг із коридору. Я продовжував мити підлогу.

### Митрик денщик

Сірі дні вбогої повсякденної дійсності за царювання Обольянінова якось особливо позначалися на пожильцях катівні. Безперервне переслідування допікало багатьом. З півмогили карцера мене кинули в третю секретну, опрічну камеру, призначену щонайбільш на два чоловіка. Але в ній я застав уже п'ятьох і був шостим.

Я був дуже слабкий. Ввійшовши до камери, похитуючись, я скинув оком її пожильців: двоє з них були старожитці, знайомі через бібліотеку, читачі, решта — новачки.

— Привіт вам товариші, — промовив я.

— От і ви до нас, — сказав Єфименко, — і коли ж то знову дочекаємося ми книжечок. Сили більше немає снуватися з кута в кут. Від думок обертом іде голова.

— Про цю розкіш доведеться, очевидно, тепер забути, — відповів котрийсь. Мені було не до розмов.

Я познайомився з новими однокамерниками: двоє молдаван за вбивство з помсти односельця; один професіонал кримінальник Єфименко; помилуваний смертник, безстроковець — кавалерист Воскобойников та п'ятнадцятирічний хлопчик Стефаник, засуджений на дванадцять років каторги за вбивство свого хазяїна, буфетника станції Роздільна.

У маленькій камері ледве можна було повернутися. Між собою ми вмовилися, що по камері з кута в кут ходити будемо по черезно, бо засиджуватися на підлозі бажання ні в кого з нас не було. Книжок у камерах, олівців, чорнила

й паперу не давали. Отже, ні читати, ні писати. Лишалось єдине — розмовляти з однокамерниками та, як „розкіш“, снуватися по камері з кута в кут.

Воскобойніков був єдиний співрозмовник, що розповідав цікаві епізоди з свого солдатського життя. Як безстроковий каторжанин, він був закований у кайдани на руки й на ноги. Йому належалися штани та бушлат — з боків, на руках і ногах розрізані, на шнурках або гудзиках, щоб зручно було вдягати й роздягати, бо ж ручані та ножані кайдани не скидали протягом кількох років. Обольянінов вважав за особливу розкіш дати одержантам на гудзиках і шнурках, і однокамерникам доводилося щодня з великими труднощами допомагати Воскобойникову скидати з себе зимову сукняну одіж з-під кайданів і цим давати йому деяку змогу спати по-людськи. Воскобойніков в тугу не вдавався, вселяючи потішаючи Стефаніка та молдаван.

— Чого журитесь? — звертався він до них, добродушно посміхаючись, — мене запроторили на „довічну“, і то не сумую. Та що довічна? Край могили стояв, своїми очима бачив призначену мені яму, і то не злякався.

І Митрик Воскобойніков плавно й красномовно розповів, „як дошел он до життя такої“:

Він не мав спеціальної професії. Прийшов Митрик із села Бульбоки до міста разом з багатьома сотнями безземельних односельців, щоб дешицю приробити. Спочатку Митрик найнявся конюхом за шматок хліба й притулок на стайні, потім хазяїн сказав йому бути двірником, але, що двірник повинен був виконувати й функції поліцає, а поліцаїв Митрик як смерті не любив, то він від цього відмовився й пішов на завод кочегаром.

Життя кочегарське було не надто важке. Митрик дуже полюбив завод і гірко тужив по ньому, коли восени 1909 року його забрали в солдати. Призначили його до драгунського полку. Не встиг він як слід оговтатися з ролею кавалериста, як покликали його до командира

— Ти, я бачу, тямовитий, за денщика тебе візьму, — заявив командир.

— Слушаюсь, — відповів Митрик.

Замість казарми він опинився на кухні, і там уже командиріха стала навчати Митрика „військової справи“:

— Митрику, став самовар!

— Митрику, подай самовар на стіл!

— Митрику, годуй гусей. Митрику, готуй обід, рубай дрова, подавай обід до столу. Митрику, мий посуд. Митрику, натри підлоги. Митрику, піди гуляти з малюком. Митрику, Митрику, Митрику!..

І коли після важкого трудового дня Митрик лягав спати на лаві, вкритій соломкою, — він і вві сні мав бути чуйним,

прислухатися до стуку парадних дверей та до писку малюка. Зостаючись на самоті, Митрик роздумував: „втекти, благи командира відпустити в полк, не допоможе, то застрелитися“.

Та ось, одного разу командир влаштував дома бенкет, на який зібралось багато офіцерів з дружинами, поприходили й деякі цивільні. До початку врочистости Митрик багато попрацював: бігав на базар, до монопольки, до різника, до кондитерської.

Поприходив гості. Митрик, виконуючи ролю куховарки, покоївки, льокая — добре впорався з цією справою, і над ранок, коли митрикова голова й ноги відмовилися служити, він, як підтятий, повалився на лаву й міцно, міцно заснув.

Гості шуміли, танцювали й кричали, бешкетували. Чує Митрик, що хтось над його головою вовтузиться. Всилу-силу розплющив він очі, бачить — п'яна офіцерщина регоче з нього й підвестися наказує.

Схопився був Митрик вставати та ноги не тримають, і він упав. А спати страх як хотілося.

— Встань тобі кажуть! — зикнув командир.

— Не можу, ваше скороддя.

— Можеш! Не хочеш! Я тебе сучого сина в дисциплінарний пошлю. Вставай, хамло!!

— Облиште його, він зморився, — заступився молодий офіцер.

— Удає. Ану, гопака танцюй! — крикнув другий офіцер.

— Ваше скороддя! Людина я, чи не людина? Дві ночі не спавши, зморився я, ноги підломлюються. Не можу. Піду в дисциплінарний, — крикнув, що сили було, Митрик.

— Чого там з хамом панькатися, хай танцює! — горлав офіцер.

Довкола всі кричали, реготали, деякі за ноги Митрика тягли. Одна мить і Митрик вирішив: будь-що-будь, він щосили ірвонувся, встав, випростався, розмахнувся — і хрясь по командировому „портретові“. Той перекинувся, упав на відро з помями, вибрудився. Знялася колотнеча: офіцери б'ють Митрика, Митрик, віть за віть віддає. Офіцерщина за револьвери, Митрик за сокиру.

Але знесилля збороло, і він упав. Зв'язали Митрика міцно шворками. Уже зв'язаного, командир бив Митрика по обличчю, топтав ногами.

Не пам'ятає Митрик, коли йому доводилось плакати. А тут полилися сльози. Не тому Митрик плакав, що побили, а плакав, що зв'язаний, що битися не може.

— Дострель його! — кричить у нестямі командириха.

— Панове, киньте з нього знущатися, — боронив Митрика молодий офіцер.

— Хай лежить, сучий син, — відповідали інші офіцери, виходячи з кухні. Потягли вони з собою й молодого офіцера.

Над ранок всі гості поснули. Митрик не спав і думав важку думу. Чує Митрик, що двері тихенько відчиняються, і входить молодий офіцер.

— Митрофане, розв'язу я тебе, але обіцяй, що бешкетувати не будеш.

— Ваше благороддя. Хочу в дисциплінарний. Тут не залишуся. Втечу, як батькові рідному це кажу.

Офіцер мовчки розв'язав його й пішов. Похитуючись, Митрик вдягся й також вийшов. Забрався в якийсь город, повалився, міцно-міцно заснув. Над вечір прокинувся. Що робити?

Вирішив Митрик втікачем стати, до іншого міста виїхати, піти працювати на великий завод, де серед тисяч робітників якнебудь непомітно приховатися.

Пішов Митрик до вокзалу, раптом бачить: на зустріч йому командир іде, лицем-в-лице зштовхнулися.

— Стій! — крикнув командир.

Митрик зупинився.

— Марш на кухню!

— Нікак нет, ваше скородіє...

— Марш тобі кажуть, — і командир навідлів вдарив Митрика в обличчя.

Митрик нахилився по камінь. Командир навтікача, кричить:

— Держіть розбишаку!

Затримали, побили, до поліції відвели, звідти в Бендерську фортецю.

Викликали в суд. Дивиться Митрик і бачить, що за столом для суддів сидять ті офіцери, які пиячили на бенкеті, і вирішив Митрик, що кінець йому прийшов. Розстріляють. Недовго допитували його самого й кількох свідків: городовика, двірника та побитого командира. Потім судді вийшли до кімнати й також недовго там засиділися. Задзвонив дзвоник, судді ввійшли, і той, що гопака танцювати наказував, присуд прочитав: „За замах на вбивство командира—військовий суд присудив до смертної кари через розстріл“. Митрик бай-дуже вислухав присуд, уп'явся очима в того молодого офіцера, що йому руки розв'язав. Він на суд прийшов.

Воскобойніков замовк. Спомини, що насунули на нього, хвилювали всю його істоту: на очі йому навернулися сльози, він глибоко затягався димом махоркової цигарки.

— Чого ж ти брат? А сам сказав нещодавно, „чого журитись“, — озвався Стефаник.

— Так знаєте, людина я — не більше; є в мене душа, болять вона й плаче: „за що“?

Тремтячим трохи голосом вів далі Митрик своє розповідання:

— Чекав день, другий, ось-ось прийдуть по мене. Так просидів тиждень. Довгі були дні й ночі. Так я й думав, що

вночі розстріляють. Був вівторок, якраз перед обідом, як одчинилися двері мого каземату, мене викликали в двір. А там уже дожидав з десяток верхових драгунів, піші салдати та якийсь офіцер.

Нічого мені не говорили, обшукали тільки, оточили й повели. По дорозі багато народу в мій бік дивилося, думали напевно, що ведуть головоріза, а я нікого до того дня не зобіжав. Йшли довго берегом Дністра. Здаля я розгледів, що солдати стоять. Прийшли до місця страти. Бачу могилу вже викопано. Забилося моє серце. „Скоро, скоро“, — подумав я. Поставили біля самої могили. Стою. Ноги тремтять, стояти не можу. І думаю, скоріш би вже розстріляли.

Чую кричить офіцер:

— Призначені, ладнайсь!

Із сотні солдатів, що стояла, вийшло троє, зупинились, у руках гвинтівки. Підійшов під сповідати. Кажу я йому:

— Все одно, панотче, невинний я.

— Ну, ну, невинних не судять... Поцілуй хреста, і хай тобі буде царство небесне, амінь...

Ще кілька хвилин, і... не запримітив я, з якого боку галопом прискакав драгун, але бачу, що він хутко зіскочив з коня й бігцем попрямував до офіцера, віддав йому пакета. Офіцер розпечатав, прочитав, поклав до кишені, закурив, ще раз прочитав і скомандував:

— Призначені, по місцях!

Солдати, що стояли навпроти мене, вернули в лад. Офіцер став між мною й солдатами, голосно читаючи одержаного папера про те, що розстріл замінено мені на безстрокову каторгу. Той самий конвой відвів мене назад до фортеці.

Питається комендант: „Що, воскрес?“ а я — „воістину“.

Недовго в фортеці посидів, вирядили до бендерської в'язниці. А там уже закували ноги й руки. Та от якось дивлюся в вікно, що ув'язничний двір виходило, і бачу знайоме обличчя того молоденького офіцера, який мені руки розв'язав. Озвав я його. Підійшов.

— Ваше благороддя!

— Митрику! — кричить. Зрадив офіцер, руку простягає.

— Ви за начальника тюрми у нас будете?

— Ні, Митрику, я також арештований, і з тобою напевне на каторгу піду.

— Як? — вразився Митрик.

— Так, брат. Готував робітників і солдатів революцію підняти, командирів царських разом із царем поскидати. Нічого, Митрику, переживемо, кріпитися треба, революція буде!

— У мене довічна, ваше благороддя!

— Знаю, знаю, дорогий. Тільки ти, брат, не називай мене „благороддя“, вухо ріже. Просто: „товариш Малишев“.

Бачилися ми з офіцером кожнісінький день: то цигарками почастує, то іншим чимсь. Хороша була людина. Мене швидко звідти вирядили, і не знаю я, що з ним сталося. А може й справді на каторгу заслали. Так, так, так...

Воскобойників змовк, підвівся й почав ходити по камері.

— Давай курнемо, — промовив Митрик охриплим голосом.

Щиро й близько затоваришували ми з Воскобойниковим, і я, щоб відвернути його від насунулих споминів, своєю чергою розповів про „Потьомкінські“ дні в Одесі, розповів, як багато хто сміливо й відважно віддали своє життя за революцію.

Митрик почав розуміти, що він сила, став міцніший духом і промовив:

— Якщо хоч колинебудь буду на вільній волі, то голову свою на плаху положу вже за діло, що за нього і Малишев, і ви, і багато тисяч інших себе віддали.

— Будете ще на волі, не втрачайте надії, — підбадьорювали його.

— Де там!.. Коли?.. Довічна!..

— Нічого, сьогодні довічна, а завтра революція — і довічної немає, — промовив я, а сам подумав: „чи буде ж скоро революція? Всі сили розпорошено по казематах, в'язницях. Крайшій відважній наклали своїми головами. Чорна реакція лютує, але ясна, бадьора думка: „чем ночь темней, тем ярче звезды“, озброювала нас вірою в майбутню, кращу будучину...“

### Розстріл проти різдва

Переддень різдва. На здивовання всіх арештантів роботу в майстернях закінчено не над вечір, як звичайно, а зараз по тому, як роздано обід Вартові прийшли в нових костюмах і вичищених чоботах.

Вартові, що безперестанку зазирали у вічко, не то лінувалися, не то навмисне дали вічкові спокій. Ходіння по камері та розмови не правили за причину „підразнення“ слуху доглядачів. Чистили від пороху й бруду в'язничну церкву. Лагодилися до різдва.

Поодгрібати сніг біля в'язничної брами та навести чистоту поза стінками в'язниці, до святого дня, призначили арештантів із малострокової камери. У супроводі двох доглядачів за ворота вийшло шість арештантів, озброєних мітлами та дерев'яними лопатами. Вони заходилися прибирати прилеглий до в'язниці майдан.

Один із молодих арештантів, Скрипніков, під час свого прибирання умисне зайшов трохи далі наміченої території, звернув за в'язницю й кинувся тікати.

Доглядачі, розмовляючи проміж себе, будучи також у передріздвяному настрої, цього не помітили, але котрийсь ареш-

тант, зауваживши зникнення свого товариша, кинувся до доглядачів з криком:

— Тікає, тікає!

Де не взявся Медніков. Швидко погналися за Скрипниковим. Той, помітивши, що його наганяють, обернувся до переслідувачів, підніс угору руки й почав кричати:

— Піддаюся!

— Ага, ага, тікати?!

Доглядачі схопили Скрипнікова за руки. Але надоспілий Медніков двічі вистрелив на Скрипнікова: кулі поцілили в груди та в голову. Смерть настала вмить. Арештанти, що працювали коло прибирання вулиці, підняли труп товариша і, в супроводі команди, ввійшли у в'язничний двір. Вбитого поклали з приходу до контори. Решту арештантів, що вернули з прибирання вулиці, вишикували в ряд.

З'явився Обольянінов з Лапшинським.

— Струнко! — скомандував Медніков.

Обольянінов, якому сказали, що втекти намагалися всі арештанти, які працювали коло прибирання вулиці, а не тільки сам Скрипніков, увесь трусячись закричав:

— Сволота! Тікати задумали? Я вас згладжу до світу!!

Підійшов упритул до арештантів і бив з розмаху кулаком в лице кожного.

— Струнко стій, арештантська мордо!

— Ми не тікали, працювали, — силкувалися боронитися арештанти.

— Замовч! Марш до камер!! . Медніков! Після різдва — їх на сім діб у карцер!

Подивившись на забитого, Обольянінов ударив його ногою, говорячи:

— Забрати цю тварюку.

Арештантів ввели до камери. Вбитого забрали до трупарні.

Піп Макар виспівував відхідну:

— Ві-і-і-ч-н-а-ая па-а-а-м'ять!..

### Дрібниці в'язничного побуту

Були у в'язниці невеликі майстерні: шевські, кравецькі й столярні. Число арештантів, що працювали у майстернях, не переходило за п'ятдесят чоловіка.

Скрізь бучно запевняючи, що він притягне до роботи всіх арештантів, Обольянінов хотів, очевидно, одержати від уряду авансові суми й нагріти коло цієї справи руки.

Шевська майстерня лагодила „коти“ (взуття для арештантів) і виконувала чимало різних замовлень за начальниковими записками для потреб людей безпосередньо не зв'язаних із тюрмою.

Кравецька майстерня, поряд із шиттям та латанням білизни для арештантів, мала також чимало замовлень „від начальника“ на речі цивільного й військового зразку; столярна майстерня робила нову меблю й поправляла стару, при чім для столярної роботи вживали матеріял од ліжок, про які я згадував вище, відібраних од арештантів.

Дуже багато арештантів — малостроківців, засуджених до в'язниці, посилали щодня до міста на різну роботу: будування, чищення канав, на слюсарну роботу й інше. З цього, щоправда, малострокові арештанти були задоволені, бо день вони проводили на волі, на роботі, і тільки на ніч їх приводили назад до тюрми.

Після приходу до тюрми у арештантів роблено трус. Пропускати в камеру арештантів, що прийшли з волі, не потрушеними — суперечило статутіві про тримання під сторожею. Арештанти могли принести з собою ніж, пилку, отруту. Арештанти, що працювали на волі, мали деякі стосунки з вільними робітниками, що також працювали на будівництвах або на іншій роботі.

Починався трус: вивертали всі кишені, розрізали на шматочки принесений з волі хліб (чи не заховано там чогонебудь); обмащували все тіло, обдивлялися всі шви одєжі. Все це відбувалося не без причіпок, знущань, і трус часто йшов у супроводі побиття.

Не минало дня без втечі з роботи. Коли втечі стали масові, Обольянінов, не хочачи припиняти роботу й тим самим позбавитися одного з прибуткових джерел, почав посилати на роботу до міста не тільки під вартою доглядачів, а й загону озброєних гвинтівками стражників.

Розплачувалися за працю не з робітниками - арештантами, а особисто з Обольяніновим, причім поденну плату за дванадцятигодинний робітний день, влітку, записували офіційно до відомості по двадцять копійок на день, а фактично підрядники оплачували арештантську працю по тридцять копійок на день.

Отже, з кожного арештанта, що ходив на роботу, Обольянінов щоденно мав для себе прибутку десять копійок. А ходило працювати до міста близько двіста чоловіка щоденно.

Згідно з інструкцією головної в'язничної управи, заробіток засудженого до в'язниці арештанта ділили на дві частини: сорок процентів всієї суми належалося виплатити арештантові, а шістдесят процентів залишали на потреби тюрми. Причім, із сорока процентів суми, належної арештантові, на половину її він мав право виписувати собі харчі, а другу половину зараховували в недоторканий фонд, тобто цю суму видавали арештантові на руки в день звільнення його з в'язниці.

Арештанти, що працювали у в'язничних майстернях, були межі молотом і ковадлом: Обольяніновим і в'язничним інспектором Майдачевським.

В'язничний інспектор Майдачевський приходив у тюрму й давав замовлення. Обольянінов, з'явившись до майстерень і довідавшись про замовлення Майдачевського, наказував замовлень не виконувати.

Арештант зробив Майдачевському поличку за його замовленням. Арештант скаржився йому, що свій кайданий строк він давно відбув, проте його не розковують. Медніков, що стояв тут таки, одержав розпорядження від Майдачевського розкувати арештанта. З'явившись після цього до майстерні, Обольянінов крутим слівцем вилаяв арештанта й заявив йому:

— Твоя поведінка відома мені, а не інспекторові. Розкувати тебе ще не можна. За тебе я відповідаю, сучий сину! Скаржитися задумав? Я тебе поскаржусь. Медніков!

— Я ваше високороддя!

— Не розковувати!

— Слухаю.

Сутички між Обольяніновим та Майдачевським відбувалися частенько. У наслідок: „пани билися, а в мужиків чуби тріщали“.

Адміністрація скупі давала воду на вмивання, так що доводилося відраховувати кожному два-три кухлі води. Маленьке цебро з водою давали на цілу добу—і пити, і вмиватися. Якщо додати ще до цього, що харчі випикувано раз на два місяці, так само й мило, то вмиватися часто-густо доводилося, звичайно, без мила.

Курити в тюрмі дозволяли, але тютюну в тюрму приносити не можна було. Якщо ж у кого зберіглося трохи тютюну, то цигарка, „бичок“ (недокурор) переходив з рук до рук.

— Коридор, лагодься до лазні!— кричить вартовий.

Власне кажучи, чого лагодитися? Поцрати свою білизну або рушника— немає ні часу, ні змоги. Милися покоридорно. При вході до лазні кожному арештантові давали „шматок“ мила, завбільшки з квадратний кусочок рубаного цукру.

Нашвидку скинувши блаженку одєжину, арештант поспішав митися, знаючи, що не всигнеш повернутися біля гранту, як виженуть. Більш за всіх встигали в лазні арештанти, звільнені від ножаних кайданів. Заковані напружували всі зусилля, щоб швидше, через кільця ножаних кайданів, скинути штани, і хоч трохи обмочити своє тіло. Лазня, до якої водили раз на шість тижнів, становила єдину змогу підтримувати чистоту тіла, але багато хто не встигав набрати й рязки гарячої води, як розлягалася команда:

— Виходь! Вдягайся живо!

Мокрі, спітнілі арештанти швидко вдягалися, підганяні від вартових. Та ось не всі вийшли, рахунок не сходиться. Заирнувши до лазні, доглядач кричить:

— До дворянської, чи що, потрапив, виходь!

— Сказано виходь, то виходь, — вбігши до лазні доглядач брутально виштовхував позоставших.

Вранці малострокові кримінальники, що обслуговували в'язницю, розносили по коридорах хліб, кладучи його просто на підлогу біля самих дверей; хліб був дуже недоброї якості — житний, погано випечений, кислий, з піском.

— Бери хліб! — відчиняючи двері, командував доглядач.

Однокамерники ламали хліб на шматочки, бо мати в камерах ножі не дозволяли.

Години через дві арештанти розносили цебрами окріп по відділах, де вони ж таки й розливали його по чайниках, виставлених за двері. Окріп стояв біля замкнених дверей не менш як півгодини, доки вартовий не надумувався передати його в камеру.

— Бери чайники! — Знову відчинялися двері, і арештанти заходжувалися коло „сніданку“.

Окріп смердів деревом давно вже немитого цебра, і від нього нерідко доводилось одмовлятися, виливаючи його в кібель. Багато хто воліли хліб, сіль і холодну воду.

Вдень у тих самих цебрах розносили обід, що незмінно складався з кислого борщу.

— Бери борщ! — знову відчинялися двері й з'являвся „обід“.

Всяку огидливість доводилося переборювати, ївши з одного бака з хворими, а іноді і з тяжко хворими.

У бак дуже рідко потрапляла картопля. Звичайними днями борщ „приправляли“ топленим свинячим салом (принаймні в розкладці так і сказано було), а пісними днями приправа складалася з рослинної, гіркої олії. Отже, у борщі мала бути крупа, капуста, картопля й буряки. Але фактично одержували бак з гарячою кислою водою з буряками та з шматочками капусти, що плавала зверху. М'ясо давали тричі на рік по дванадцять золотників: першого дня великодня, першого дня різдва та в день царевого народження.

Перед перевіркою знову давали окріп і кашу, незмінно пшоняну. З цього приводу в'язні дотепкували:

— Щоб його та з'їсти, товаришу? — питається один одного.

— З приємністю поїв би борщу та пшоняної каші.

День у-день, рік у-рік — борщ і пшоняна каша.

Згодом єдина зміна в харчуванні сталася в окропі. Замість цебер поставлено по відділах стерилізовані окріпники, і ми мали це за велике полегшення. В'язні одержали принаймні змогу пити гарячий і несмердючий окріп. Арештанти гомоніли, що Обольянінов „трішечки“ підробив на установленні цих окріпників.

Додатковим і різноманітним харчуванням була для в'язнів виписка продуктів через в'язничну контору на гроші, що за-

писані були на ім'я ув'язненого, та ще передача продуктів на побаченні, а саме — п'ять фунтів білого хліба, п'ять фунтів цукру й чаю, більше передавати протягом місяця нічого не дозволяли.

Щодо виписки продуктів, то її за інструкцією можна було робити раз на місяць, а фактично дозволяли раз-два на три місяці. При цьому, постачальник продуктів був віртуоз.

Він обважував і обмірював, приставляючи водночас продукти найнижчої якості, розцінюючи їх за великими цінами. Постачальник, перебуваючи під крильцем Обольянінова, безсоромно обдурював арештантів, не боячись репресій:

— Не доводоби товар — не бери, — заявляв постачальник.

Наприкінці відзначимо ще одне „ефективне“ явище з нашого побуту, це прохідки, що незмінно відбувалися покоридорно, парами, з руками назад, з неодмінною умовою дивитися перед себе, у потилицю попередньому товаришеві, і тільки ті, хто сидів у „секретках“ з вікнами, що виходили на прохідковий двір, спостерігали як відбувається „прохідка“ і хто буває на цих прохідках.

Нас каторжан пускали на прохідку по двоє, але підслідні політики, що сиділи в опрічних камерах, „проходжувалися“ по одному з опрічної камери на відстані дев'ять — п'ятнадцять кроків один від одного.

### Останнє побачення з матір'ю

Трирічне перебування в кишенівській катівні, у її секретках та камерах за важкого обольяніновського режиму, залишило свій відбиток на кожному з в'язнів. Усвідомивши всю даремність боротьби в умовах „живої могили“, де крім свідомості, що ще „дихаєш“, нічого не лишилося, багато хто з нас, прислухаючись до інстинкту самозахисту, намагалися якомога не піддаватися на провокацію своїх мучителів, вірячи в майбутні кращі дні... Інші, менш розсудливі й менш бадьорі духом, пустилися берега, жили почуттям долі — „хай буде, що буде“. Притупилося все, що змушувало раніше хвилюватися, переживати. Якщо рік пізніше, після арешту й суду, з яких будь причин позбавляли когонебудь із нас побачення з рідними, ми протестували, невідступно домагалися своїх „прав“, будучи за вироком суду „позбавлені всіх прав і привілеїв“. Але перемагали, і одноразове місячне побачення нам давали. Тепер, 1911 року, багато хто з нас і самохіть відмовлялися виходити на побачення з своїми близькими, бо якщо в камерах і відділах щохвилини знущалися з нас, то під час побачень знущання доходили до віртуозності, і то не тільки з нас, а й з наших близьких. Каторжний режим, що його демонстрували на побаченні з усіма його деталями, усім своїм тягарем спадав на голови ні в чому не-

винуватих родичів каторжан. Ми були безсилі змінити наявний стан. Лишався пасивний спротив; мовчки бойкотувати побачення.

Напруженість наших нервів на тлі „життя поза життям“ позбавляло багатьох сну, і кожний із нас здригався всім тілом за найменшого шуму й голосної розмови. Будь-яке тупотіння, що долиняло з коридору, сприймалося нами як змова тюремників проти цілої камери й окремих її позильців.

Кожному з нас хотілося втекти, втекти з цієї тюрми — могили, втекти до іншої, навіть гіршої режимом тюрми. Але втекти...

Настав день чергового побачення з рідними. Це був день моральних мук: свідомість, що в декількох сажнях від тебе, біля залізних, у панцер окутих воріт, тривожно то-впляється рідні й друзі, стискувані сторожею, витерплюючи за нас знущання й поглуми, спричиняла гострий біль. Каторжний режим дозволяв пропускати на побачення одного чоловіка від рідних, один раз на місяць, на десять хвилин. І хто прагнув хоча б оком скинути на рідне обличчя, почути з вуст хоч одне слово, навіть незначне слово, терпіли від тюремників усе, що ті з ними не виробляли, терпіли цілими годинами, стоячи біля воріт у холод і спеку, і в дощ, і сніг, мовчки дожидаючи виклику Меднікова. І мати, для якої побачення було великою моральною підтримкою, — свідомістю, що вона деякою мірою поділяє зі мною мою долю, стояла й чекала виклику, як багато інших матерів.

Розмовляти під час побачень дозволяли тільки по-російськи; дуже часто були випадки, коли відвідувачі, не знаючи російської мови й не попереджені про заборону розмовляти іншою, починали розмову своєю рідною мовою, по-єврейськи або по-молдавськи. Завжди присутній під час побачень старший тюремний доглядач Медніков починав тут таки на побаченні „розв'язувати національну проблему“ по-своєму:

— Собакою мовою киньте розмовляти!

— Ну шті руссешті (не вмію по-руськом), — виправдується відвідувачка молдаванка.

— Рускі не знам — винувато низує плечима старенька єврейка — мати ув'язненого.

— Поїдай очима свого ненаглядного волоцюгу або кінчай побачення й не смерди тут, — рикає Медніков.

Молдаванка відвідувачка, що не бачила свого сина декілька місяців і приїхала глянути на нього з далекого села, все ж таки намагається хоч кілька слів переказати синові про його близьких, ні про що інакше розмовляти не можна було, і несамохіть виривалися окремі слова рідною мовою, долинали до слухача Меднікова і той вмиг розлютовується:

— Кінчай побачення, собаче м'ясо! — і Медніков хапає молдаванку за плечі і з силою відкидає її від ґраток.

— Валю, доміні, валю доміні (о боже, о боже)! — кричить у гістериці відвідувачка.

Одночасно з другого боку ґраток тюремники відкидають в'язня, і побачення вважається за закінчене.

— Валю дракул, валю дракул (о чорт, о чорт)! — кричить арештант, безпорадно стискаючи кулаки.

Я й мати, так само як і інші відвідувачі, і в'язні, учасники „побачення“, приголомшені всим баченим і чутиим.

До неприємності злякана мати, вся тремтить і блідними, висхлими губами ледве вимовляє:

— Гот, майн гот, фар вас шлогт мен зу? (мій боже, за що її б'ють?)

— Кінчай побачення, кинь по-жидівськи джеркотіти.

Брутально схопивши матір, Медніков силоміць відкидає її геть від ґраток. Мати вибухнула гістеричним плачем. З її вуст вихоплюються окремі фрази „... якщо з нами так... то як же там... з вами... мої р-і-і-д-ень-к-і-і“?!

Закипіло, затрепотіло все всередині. Шосили кричу:

— Чого знущаетесь ка-тю г-и-и!..

У карцер мерщій, мерщій, у карцер, — рикає Медніков, — затулить рота волоцюзі!

Послужливі архангели — як тут. Накидається ціла зграя.

Мене й молдаванина тягнуть у темний карцер, що під середньою вежею в'язниці.

Про які розмовні мови могла ще мова мовитись, коли власний, фізичний мовний прижитий до горлянки. І знову, як багато місяців тому, увесь час на побаченні ті самі знущання з точною пунктуальністю, як накручений годинник або заучена лекція, і хвилини побачення отруєні. Лине думка одна швидше від другої, знову й знову буває мозок тікати далеко, далеко до Сибіру, де відтятий від близьких я не буду дожидати побачення.

Чи вийшла мати з двору в'язниці, чи її винесли в неприємному стані, чи вона вмерла, я не знав. І поволі, поволі поволіклися дні й ночі, у темному карцері на хлібі й на воді. Мене й молдаванина Мірочанина кинули в один карцер, третього посидільника ми вже там застали. Думки прикуті були до одного: „що потім сталося з матір'ю, і Мірочанин думав про те ж саме, на превелику силу з'ясувавши зі мною по-російськи те, що сталося. У карцері ми не знали коли початок чи кінець дня або ночі, і тільки за вранішніми та вечірніми перевірками визначали час ранку чи вечора: вранці на перевірку приходив Медніков з двома озброєними стражниками, а вечірню перевірку робив один із вартових помічників начальника в супроводі десяти—п'ятнадцяти в'язничних доглядачів. Півмогилю тишу порушувало тупотіння ніг тюремників, що сходили до нас. Відбувалася вечірня перевірка. З окремих викриків і слів, що долітали до нас, ми довідалися, що зараз вартує по

тюрмі лютий помічник начальника Лапшинський. Відчинилися карцерні двері.

— За що посадили тебе сюди? — долинає до нас голос Лапшинського.

— Нуї нік, нуї нік (нічого не знаю). — відповідає молдаванин.

— Що?.. до нас доходить луна потиличника.

— Валю, валю! — кричить карцерник.

— І знову, і знову щось бухає й брязком падає. Ми зрозуміли, що карцерника — жертву б'ють і топчуть ногами. Лапшинський — від власного звірства та мук жертви — ще більш скаженіє.

Затамувавши дух, ми чекаємо й своєї черги. Дзвякнули ключі, відчинилися двері нашого карцера, запалена гасова лампа, що її підніс вгору тюремник, освітлювала нашу сіру, кайданну групу. Мозок прошила думка: „інквізитори“.

— Струн-ко-о! — горлає стійковий Кукулеско.

Ввійшов, важко дихаючи, Лапшинський, за ним команда. Серце прискорено забилося.

— Стерви! Раз-два-три, — штовхнувши кулаком кожного в груди й плюнувши кожному з нас в лице, він вийшов.

Кримінальні вдячно зідхнули. Вони не йняли віри, що так „щасливо“ кінчиться „батьківське напоумлення“. Не спалося. Сидячи на цементовій долівці, навкарачки, ми з хвилини на хвилину чекали нових „одвідин“ Лапшинського, але цього разу його натура йому зрадила. Ніч і вино були його стихією, проявом садизму над його бранцями.

Всупереч моїм однокамерникам я щиросердно чекав нового з'явлення Лапшинського. Легше було примиритися з фізичним насильством над собою, ніж з одержаним плювком. Мучив сором, почуття приниження, свідомість зневаги всього ества твого. Кам'яний лантух давив від цієї свідомості ще дужче, і тоді я дізнав, як жажно усвідомити силу в себе, коли ми безсилі змінити обставини...

Цього разу нам пощастило, всі наші карцерники сиділи недовго, по п'ять діб. Несподівано, незвичного часу дня повідчиняно всі карцери, і ми почули команду стійкового Кукулеско:

— Вилазь. Ну, вилазь всі до одного у двір!

Нічого не розуміючи, ми нерішуче почали виходити, подумавши: „що з нами хочуть зробити?“. Ми вже довідались, що в льоху передкарцерника „підчували й давали закушувати“, — як висловлювалася тюремна зграя.

Тут, у передкарцернику була пастка, западня, щоб чинити моральні й фізичні знущання. Викликавши у в'язневі, що сидить у карцері, надію на визволення його з живої могили, на нього, як тільки він з'являвся в передкарцернику, і не встиг ще опам'ятатися, спадав град ударів, по всьому тілі; все пускали в діло: кулаки, ключі, замки, підбори.

Побиті жертви кидано назад у карцер. Ось чому з побоюванням виходили з карцерів, коли тюремники нас викликали.

Ми пройшли фатальне місце передкарцерника. Відлягло. Нас не займали. Ноги начебто легше й швидше почали ступати. У супроводі великого „почту“ — сторожі ми ввійшли в загальний корпус тюрми. Я був вражений побаченим. Вся людність в'язниці, вишикувавшись великим колом, утворивши великий прохід, нетерпляче на щось чекала. З-за спин сотень кайданників визирали багнети. Ми якось трохи втратили слухняність, перешіптувалися, півголосом розмовляли з товаришами, що стояли поруч, а головне, „поїдали“ очима всіх в'язнів, знайомих і незнайомих. Живучи під ударами палиці, майже в самотині, я невимовно був радий, побачивши таку масу людей: ця маса не чужа була мені, її компактність додавала бадьорости, і, забувши про залишений позаду темний карцер, я влився в загальну масу, узяв участь у загальному шепоті та розмові півголосом.

Як не гиркали на нас наші „виховники“ — „замри“, ми все ж не повертаючи голови, перешіптувалися з товаришами, що стояли поруч, але вишептати, що все це значить, не можна було: ніхто не знав з якого врочистого випадку всіх нас зібрано. Проте, одне безсуперечно було для нас відрадіним фактом: ми бачили на мить людей, ми хоч здалеки дивилися на друзів, яких уже понад рік не бачили, ми переконалися, що вони живі, аджеж кожний з нас часто думав про друга, особливо тоді, коли в'язничну тишу розтинав монотонний спів попа Макара: „Ві-і-ч-на-а-я пам'ять“, і не знали ми, кого ж це піп „благословляє“.

І на душі стало тепло, радісно, що всі ми разом. „Не викликали ж усіх зразу, щоб таку масу люда зразу бити?“, — подумав я, і блискавкою прошила нова думка: „нас багато, їх менше, от би добре було накинутися тепер на цю зграю, обеззброїти, перебити, і на ура відкрити в'язницю, і всім, всім зразу податись хто куди хоче“!

Але це була нездійснена мрія, хвилиenne забуття, ілюзія... Воля під лісом багнетів. Я марив про волю... фізично я належав тюремникам, духовно, часто уві сні, я тікав, був на волі, далеко поза межами в'язничних мурів, але мить... я всім своїм еством у кам'яному лантусі — на каторзі...

— С-т-р-р-р-у-н-к-о!.. — гаркнув Медніков.

Прочинилися важкі корпусні ворота і ввалило начальство: гладкий начальник в'язниці, Обольянінов, худорлявий, непоказний з вигляду в'язничний інспектор Майдачевський, за ним усі начальникові помічники й ватага тюремників усіх рангів і чинів.

— Здорово, — промимрив Майдачевський.

— Здра-гла-ваше-бродь... — безладно й неохоче відповіла кайданна маса.

— Маніфест мабуть, — шепнув мені хтось позаду.

— Ну, так от, — почав Майдачевський, — арештантів зібрали для того, щоб оповісти ось що: тих, що здатні ще до роботи, швидко будемо посылати відбувати свій строк на будівництві Амурської залізниці, і змовк, пильно, боязко озирнувшись.

В'язні якось заворушилися, а Обольянінов вніс поправку до слів в'язничного інспектора:

— Я пошлю тих, хто добре поводитиметься. Політиків, євреїв і циганів на Амурську залізницю не пошлемо. Політики будуть революцію запроваджувати та з роботи тікати, євреї гешефтів братися, а цигани — коней красти.

„Високе“ начальство повернулося й вийшло в супроводі всієї зграї. Тільки стражники zostалися на своїх місцях, стоячи на варті доти, доки майбутніх „щасливих“ мандрівників не впровадять до камер.

— Марш по місцях! — скомандував Медніков.

Я й мої однокамерники залишилися на місці. Ми не знали, куди нас поведуть: чи назад у карцер, чи до камери. Знову в середині якось спорожніло, не стало людей, що надихнули на мить підбадьорливий життєвий струмінь. Окрик Меднікова остаточно вернув нас до бруталної дійсності.

— А ви чого, мати вашу, на місці залишилися?

Кукулеско, виструнчившись перед ним, спитав:

— А цих назад у карцер?

— Тягни їх по камерах.

Ми не сподівалися такого „маніфесту“ і потяглися по камерах.

У коридорі ми застали багатьох, що не встигли ще позайти до своїх камер і досить голосно ділилися своїми враженнями про те, що сталося, та про майбутнє вирядження на етап в далекий загадковий Сибір, на Амур. Всі з радістю ладні були піти куди завгодно, тільки б звідси піти.

Мої однокамерники також жваво дебатували цю новину, і сяк і так, і всі потайки плекали мрію бути на будівництві залізниці... і... втекти.

Нам, політикам, обмірковувати було нічого, адже нас нікуди не пошлють. Ми певні були, що маємо сидіти й сидіти у цій катівні, без просвітки й надії на кращу долю.

І справді, через декілька днів, великими партіями почали йти каторжани на етап, на Амурську залізницю. Відходячи, вони, задоволені й радісні, прощалися з однокамерниками, що залишалися в тюрмі, побажавши й нам також якнайскоріше визволитися з цієї живої могили. Так промайнуло щось із місяць часу в „проводах“ та побажаннях.

Після відходу кримінальних каторжан на „Колесуху“, почали поодинокі посылати політичних у різні каторжні в'язниці, про що один від одного довідувалися цілком випадково від коридорних — каторжан кримінальників, що обслуговували

в'язницю, і тільки від Байковського - Валентінова, що пішов з моєї опрічної камери до херсонського каторжного централу, про це я знав від нього особисто, а не від коридорних. Ще через десяток днів ввійшов до мене в камеру наглядач - цейгавзник Маласенко й заявив:

— Збирай казенні речі, і за мною.

Я не розумів: „етап, чи переміщення до іншої камери“. Першому я подумки радів, але другому, — переміщенню до іншої камери я не радів, бо не знав, куди й з яких причин мене переміщують. Я зібрав казенне: ковдру, солом'яну подушку, рушник, сукняну шапку — блин; власне: дерев'яну ложку, залізний кухоль, бляшаний чайник, залишки цукру й чаю; попросившись із однокamerниками, вийшов із камери, затріснулися двері. Я, дарма що розмовляти й розпитувати не належалося, все ж таки спитав:

— Куди мене?

— Виходить, на етап підеш.

Всередині все зрадувалося, заспівало, наче мене зараз випустять на волю, до рідних, до близьких, товаришів, друзів. Я цілком не здавав собі справи в тому, що може я йду в каторжну в'язницю з ще гіршим режимом, я весь захоплений був однією думкою: скоріше б прийняв мене конвой. Коли перше вражіння минуло, я, стоячи вже під піддашком і чекаючи на прийняття від мене казенних речей, все ще не міг відірватися від усього цього думкою, і знову запитав сам себе: „куди ж мене виряджають?“, і цей запит повторив уголос:

— Куди ж мене виряджають?

— Конвой скаже, — почувлася коротка відповідь.

Стислося серце від думки, що немає побачення, що рідні й друзі не довідаються й не знатимуть, де я й що зі мною. Вважатимуть за вмерлого, замученого. Не було ніякої змоги через когось якось звідомити їх, щоб хоч на вокзалі поглядами обмінятися, кинути їм, може, останнє, ласкаве слово, знав бо ж я добре, що, коли навіть і добуду каторгу, все одно до них не вернуся, бо після каторги наставало заслання до Сибіру на довгі роки. Хіба втеча?..

Під піддашком закували в щільні ножані кайдани, прийняли казенне „добро“ і до опрічної камери вже не відіслали, а примістили в камері для пересильних. Хвилини, чекаючи на вирядження, тяглися нескінченно, і думка вперто снувалася довкола близьких, що так і не знають про мій відхід на каторгу.

Настав вечір. З'явився конвой. Відчинилися двері:

— Волоцюги, на етап.

Я вже два роки був без кайданів і, знову закований, почував себе дуже незручно під час ходіння, але ненадовго, швидко звик. Етапних зібралось нас щось із сорок чоловіка. Під піддашком попереду нас став конвой, озброєний від голови до ніг. Настрій був піднесений, і не диво: для в'язнів,

що просиділи довгі роки в одній в'язниці, не було більшої втіхи (крім абсолютної волі), як піти в етап, хоча б і в інші, гірші режимом тюрми. Перед в'язнями, замореними довгим сидінням у одній в'язниці, малюються перспективи: побачити вулицю, людський рух, чути крик дітей і бачити їхні безтурботні личка, оцінити, яке дороге й любе склепіння неба, дерева й усе те, що зсягаєш оком, нарешті, проїхати поїздом і приїхати на нові місця, зустріти нових людей, а, може, і давно загублених друзів. Навряд чи на волі хтось більше зазнає такої насолоди від „мандрування“, як каторжанин, що йде на етап після довгих років сидіння в тій самій тюрмі.

Начальник конвою, тримаючи в руках відкритий лист, де записана була судимість, поведінка арештанта, хто куди йде й які є на кому казенні речі, викликав поодиноці кожного призначеного до вирядження.

Ставши півколом, конвоїри приймали викликаного. Начальник конвою задавав відомі вже всім етапникам запитання:

— Штани, бушлат, коги, онучі, шапка є?

— Є, — відповідає етапник.

— Сорочка, кайдани є?

— Є.

— На скільки засуджений?

— Рочків на вісім.

— Відповідай прямо: вісім.

— Куди йдеш?

— Не знаю.

— Йдеш до Херсону.

— Буду знати.

Так одного по одному викликали етапників. Кожний довідувався від конвойних, куди його виряджають. Я довідався від нього ж таки, що мене призначено до миколаївського каторжного централу.

— Обшукати! — командує начальник конвою.

Обдивлялися кожну річ зокрема, вишукуючи речі, що могли сприяти втечі; шукали: пилки, лобзик розпилювати ґрати арештантського вагона, пильно шукали махорку, якою можна було засипати очі конвоїрам. Шукали грошей, щоб не було підкупу. Одно слово, займалися „дезинфекцією“ проти втеч.

— Готово? — питає начальник конвою.

— Готово.

— Становись по чотирі, кайданники вперед, пересильні в потилицю! — кричить конвойний начальник.

— Пересильних взяти в наручники!

Конвоїри заковують руки двох пересильних, що випадково стоять поруч.

— Руки взято в закови, — виголошує конвоїр.

— Партіє, слухай, оповіщає начальник конвою. — Йти в ногу і в ряд з конвоїрами, не розтягатися, не розмовляти, в дорозі голови не повертати. За спроби тікати пущена буде в хід вогнепальна зброя.

— Смолоскипники по місцях!

— Ніч була темна; вміть запалено чотири смолоскипи.

— Командо, шаблі наголо!..

— Партіє, рушай!..

Конвой став до нас у притул. Відчинилися ворота, ми вийшли.

— Сідай на коні! — командує начальник кінної сторожі.

Перед нашими очима виріс загін верхових стражників. Миттю позскакувавши на коні, верхові оточили етап кільцем, посуваючись разом із нами. Спереду поскакали двоє верхівців, розчищаючи дорогу етапові.

— Не поспішай... Підходь... Без розмов...

Дзень, дзень, дзень, дзень... — прошивав слух брязкіт кайданної маси.

Одних виряджали до різних каторжних централів, інших в інші міста, на батьківщину, за так звану безпаспортність (або просто пересильні), ще інших до арештантських виправних відділів. З-поміж усієї похмурої групи, що йшла оточена численною вартою, із смолоскипами, особливо задоволені були каторжани. Легені вдихали пахощі весняного повітря, не почувалося тягара кайданів. Скільки можна було, очі силкувалися „поїдати“ у темряві ночі все, що назустріч траплялося. Йшли, йшли; часом ми забували, що нас оточує конвой з шаблями наголо, конвой ладний кинутися з будь-якого приводу, а то й без ніякого приводу, просто так собі „з доброго дива“, ми забули також грізне попередження — „дорогою не розмовляти й голови не повертати“. Очевидно, конвоеві також було байдуже про що ми розмовляли, верніш перешіптувалися, аби тільки ми не вчинили втечі.

Дорослі люди перетворилися в дітей. Все нас зрушувало, захоплювало, цікавило, хвилювало. Ми щебетали, ділилися враженнями: пробіг трамвай — про нього заговорили, загавкав собака — про нього теж заговорили.

Все здавалося надзвичайно чудовим. Про втечу ніхто й гадки не мав. Зоровий голод, брак зміни живих вражень притупили навіть тимчасово й бажання волі, що була у в'язня культом.

Але перші вражіння минули, на зміну їм прийшла гірка свідомість, що давила мозок і не давала спокою. Це — неможливість останньої хвилини повідомити матір, друзів, товаришів, що залишаю надовго, а, може, і назавжди, рідне місто, рідні місця й рідних взагалі. Заглиблений у свої похмурі думки, я почув раптом материн голос, не то крик і плач, не то благання й розпачування. Мати бігла хідником поперед

етапу, голосно називала й повторювала мое ім'я. Я переконався, що якимсь побитом вона дов'далася про мое вирядження й опроводжає. Хто їй сповістив цю „радісну“ новину? Далі з хідника хтось викрикнув імення інших осіб, що були в етапі.

По той бік хідника я вчував голоси сестер, що так само називали мене на ім'я. Цієї хвилини я забув, що перебуваю в етапі, забув про всі попередження мовчати, і голосно крикнув:

— Рідні, я чую вас, я тут, в етапі!

— Чого кричиш? Я тебе покричу! — гаркнув конвоїр і вдарив мене прикладом. Я замовк, ішов силою енергії, поглядаючи вбік матері, що йшла, яку я серед нічної темряви не міг розгледіти.

Дорогою подибувалися перехожі, візники, зупиняні від верхових, цікаві силкувалися розгледіти когонебудь серед нічної темряви, але надаремне. Всякого, хто на декілька кроків зближався до етапу, вмиль зупиняли конвоїри:

— Подайся назад! Куди преш? Набік, набік!

Сунула „процесія“, оточена пішим і верховим конвоем, освітлена в нічній темряві смолоскипами.

— Підходь... Не розтягайся!..

Дзень, дзень, дзень, дзень...

Ми на вокзалі. Конвоїри, розчистивши дорогу етапові, що йшов за ними, повели нас до арештантського вагона. Оточивши партію трикутником, відчинивши двері до вагона, конвойний кричить:

— Заходь по одному!

Один за одним, підраховувані конвоїром, побрязкуючи кайданами, арештанти входять до вагона, сідаючи на вказані від конвоїрів місця.

Повз вікна вагона мигтять постаті сторонніх і рідних. Натовп, що зібрався, конвой відтискує геть од вагона.

Я бачу через ґратчасте вікно матір, що плаче. Вона благально просить конвоїра дозволити їй підійти ближче до вікна, і, може, востаннє глянути на сина.

На мое здивовання конвой дозволяє. Старенька припала до вікна. Але сліз немає. Я бачу перекошені риси обличчя, божевільно поширені зіниці, і смертельно бліді, що шепотять щось, губи.

— Куди тебе виряджають? — кричить гістично сестра.

— До Миколаєва! — кричу я на відповідь.

Підбігли друзі, принесли харч. Конвой відмовляється прийняти. Благання, прохання, сльози. Харч передано.

Другий дзвоник. Конвоїри знялися із зовнішніх стійок. ввійшли до вагона, щільно зачинивши за собою двері. Третій дзвоник, свисток кондуктора, гудок паротяга, прощальні викрики рідних, і сльози, сльози, сльози...

Рідні й друзі біжать щосили поряд з вагонами. Ще секунда — і нікого не видно. Миготять паркани, вагони, майстерні, ліхтарі, стрілки.

„Сину мій, кріпись! Бувай здоров“, — б'ють по серцю останні материні слова.

— Відійди від вікна! — крикнув конвоїр.

— Без розмов!.. Лягай спати.

Поїзд мчав, наче доганяв когось. Від пережитих вражень, „проводів“ і „зустрічі“, вигляд міських вулиць, гомінкий вокзал, рідного міста — від усього цього хотілося забути й заснути, обважніла, розболілася голова.

А поїзд ніс нас до нових місць, нових тюрем, на нові злигодні.

### По дорозі на каторгу

Другого ранку арештантський вагон прибув на станцію Роздільна, де, приєднавшись до київського поїзда, що йшов на Одесу, ми рушили далі, — до Одеси.

Одеса. Як багато воскресло в пам'яті, коли я під'їздив до гомінкого міста, де вперше одержав революційне бойове хрещення.

Спомини яскраво відживали в пам'яті, і вставали перед очима „Потьомкінські“ (червневі) дні 1905 року з бурхливим загальним страйком, переддень жовтневих „свобід“ з барикадами та пораненням салдатською кулею, кривавий погром з сотнями забитих та тисячами ранених. Реакція, масові страти, арешти, заслання, і моє перше вислання під догляд поліції на весь час військового стану, і нестримна гульня чорної сотні...

— Складай речі й виходь по одному!

Окрик конвоїра примусив мене здригнутися, відірватися від споминів, що налинули. Тремтячими руками я швидко зв'язую арештантський мішок, поправляю ремінь з під кайданів, підтягаю його вгору, щоб легше було ходити вулицями міста. Вийшли. Озираюся довкола: Одеса — Вантажна, від цієї станції до в'язниці порівняльно недалеко.

— Ладнайсь по чотири. Рушай!

Звернули праворуч, пройшли повз єврейське кладобище, минули арештний дім, пішли далі.

Я озирнувся, тяжко зідхнув, згадав братську могилу погледів за днів Жовтня 1905 року і по енергії ступав у ногу з етапом.

— Не озирайтесь!

Дзень, дзень, дзень, дзень...

Завидніла тюрма.

— Стій!

Стук у залізну браму. Прибрамний відчинив контрольне віконце, переконавшись, що „свої“, — швидко розчинив навістіж фіртку.

Ми ввійшли. Відбувся черговий трус усіх речей та пильна перевірка кайданів. На наше здивовання трус відбувався без знущань, лайки та штовханів. Тюремники були „делікатні“, швидко прийняли нас і розподілили по загальних і опрічних камерах. Мене й грузина Георгішвілі примістили на четвертому поверсі в опрічній камері. Сусіду свого я цілком не знав, бо під час переїзду він був у другому етапному вагоні. Коли ми zostалися вдвох у камері й двері за нами затріснулися, я заговорив із своїм однокамерником.

— Звідки ви прибули?

— З Ве-не-цій.

— Хіба Італія вас видала?.. Ви емігрант?

— Я там лікувався. — відповідає спокійно Георгішвілі.

— Ви кримінальний?

— Ні, політичний.

З дальших розпитувань я насилу довідався, що мій сусіда — політичний каторжанин, засуджений на дванадцять років каторги. З Тифлісу його вирядили 1909 року до миколаївського каторжного централу. Режим на каторзі допровадив кого до божевілья. Довго в'язнична адміністрація мучила його, вважаючи за симулянта. Кінець-кінцем, після декількох нападів і замахів на самогубство, призначили йому лікарську комісію. У наслідок — його вирядили до вінницької психіатричної лікарні, звідки він вертав назад до каторжної в'язниці трохи підлікувавшись.

Відгвинтили ми пригвинчене до стіни ліжко з натягненим брезентом і не без задоволення простяглися на ньому.

Під час вранішньої перевірки до камери ніхто не входив, і число в'язнів, що сиділи в опрічній камері, перевіряно через дверну квартиру. Це нас приємно вразило, бо визволяло від зайвої зустрічі з тюремниками, що добре вже нам надокучили. Через віконце доглядач спитав:

— Вам якого хліба дати: білого чи чорного?

— Дай один чорний, один білий, — відповів сусіда.

Я здивувався. Хіба на нас ще зважають? Ми призвичаїлися чути: „на хліб, бери, тягни“, і цілком не „розпещені“ так, щоб „хотіти“ або „бажати“. Коли подано обід, ми не їли його, бо це була кисла, каламутна вода з шматочками капусти, що плавали де-не-де зверху, от і все.

З розповідань свого однокамерника, я довідався, що в миколаївській каторжній в'язниці режим надзвичай суворий.

— Тут готель, а не турма, а далі, у Миколаєві погано. Коробка такий стерва, — інформував мене Георгішвілі.

Після кишенівських „принад“ одеська в'язниця справді видалася мені за готель. Прохідок чомусь не давали, але цю втрату ми легко перетерплювали, бо знов таки це позбавляло нас від зайвого „видивляння“ та „підтягування“.

Недовго довелося нам „гостювати“ в Одесі за ґратами.

У червні нас викликали на етап. Партія каторжан зібралася чимала, з числа прибулих київською лінією, з херсонських повітових тюрем та з самої Одеси. Нас прийняв одеський конвой.

Почався трус. Конвой був не поганий, за винятком окремих соддатів. Під час трусу не було ні знущань, ні лайки. Етап давно був готовий вирушити, але сталася якась заминка, через яку нас протримали у в'язничному дворі години зо три, до присмерку. Етапники розташувалися гуртками, сиділи й розмовляли між собою.

— Ладнайсь на етап, по чотири!

Начальник конвою почав нас суворо напоумлювати, що шаблі гострі, револьвери справжні, наказав „кланятися“ Одесі й рушати.

Вийшли. Верхові козаки, що чекали на нас надворі, оточили етапну партію й їхали поруч.

Літній сутінок вигнав з помешкань на вулицю одеських мешканців. Дітлахи, дорослі, підлітки — хто з жахом, хто із співчуттям, хто з прокльоном на вустах проводили етап, не відриваючи своїх очей від великої, сірої кайданної маси. Звернули на Гаванну вулицю. Порівнялись із колишньою редакцією й друкарнею „Южное обозрение“. З сумом подивився я вбік кута цього, що так багато нагадав мені радісного й сумовитого з періоду 1904—1906 років, коли я був складачем цієї газети.

Пройшли побіля якогось маленького кіна. Встигли йдучи прочитати плякат: „Катюша Маслова“. Публіка, що стояла коло кіна, обернулася до нас. Хтось крикнув із натовпу:

— Бувайте здорові, хлопці!

Другий із натовпу, піднісши солом'яного бриля, без слів вітав етап.

— Голови не повертай!

— Подайсь назад! Я тебе покричу! — згризнувся конвоїр вбік того, хто крикнув.

Прийшли на пристань. Козаки позлазили з коней і спіхом, як отару, позганяли всіх нас у якийсь кут. Оточивши живим тином — сторожею.

— Можна сісти, але голосно не розмовляти, — видав наказ конвой. Етап зробив не малий перехід з тюрми на пристань і радий був з нагоди трохи відпочити. Спрага знемогла всіх. Віддалік привабливо вигукували: „квас із льодом, цитриновий квас, хлібний квас!“. Щільним кільцем нас оточив натовп, що посходився. Публіка допитливо роздивлялася всіх нас, як дивовижних заморських звірів. Конвой брутально гнав кожного, хто намагався зблизитися до нас.

Малюк, тримаючи в руках кілька бубликів, підійшов до етапу дрібненькими крочками, без тривоги й остраху лепечучи:

— На, тому дяді, сдо в залізі.

Конвоїр, що видавався таким похмурим, бачачи малюка з бубликами, злегка посміхнувся, нагнувся, хочаби мабуть забрати бублики, щоб передати, але малюк не давав, кричав: „ні, ні, не тобі, а тому дяді, що в залізі“. Злагоднів конвой, пропустив дитину. Щасливий малюк підбіг до одного з каторжан, що стояли, і віддав бублики. Каторжанин підхопив малого й почав палко цілувати його та голубити. „Я до мами хочу“, — запротестував смілець.

Віддалік стояла мати. На очі каторжанинові, що цілував дитину, навернулися сльози, він їх крадькома змахував.

— Лагодься на пароплав!

Неохоче підвелися, по одному, крізь лад конвоїрів пішли до пароплава, спустили нас униз в спеціальне етапне приміщення з суцільним полом, на якому хто як міг розмістився. Коли ввесь етап прийняли, нас не можна було розмістити всіх на полу. І частина каторжан розмістилася на підлозі. Дуже пильно охороняли нас, і з наказу конвоїрів ми мали лежати на спині, з руками по швах, не рухаючись. Найменше піднесення голови, або відхилення рук викликали брутальний окрик стійкового. Не спали, а тяжко дрімали. Спросонку, коли в кого рука опадала, того бито шаблею по нозі, по руці, і жертва, здригаючись, схоплюючись, підводячись, знову приймала положення вгодне конвоїрові.

Подорож морем тривала недовго, за одну ніч ми причалили до миколаївських берегів. Тяжка була ця ніч на пароплаві. Всі люди були щільно позачиняні, відчиняти не дозволяли під загрозою розстрілу, як за спробу втекти. Важка задуха й невимовна спрага нагадували про себе щохвилини. А конвой, вартуючи, категорично забороняв навіть перекинутися словом між собою, вимагаючи лежати без слів і без руху. Приїхали вдосвіта.

Одного по одному, по черезно виводять на берег. На нас уже чекає додатковий конвой. Ранок хороший, теплий, соняшний. Повітря після кошмарної, задушної ночі здається нам напrawdę чудовим, цілющим.

— Рушай!

Партія рушила. Йдемо до каторжного централу. Кожний жадібно ловить геть усе очима. Етап йшов глухими привокзальними провулками.

Потім вийшли на велику вулицю; місто чистеньке, втопає в зелені. Віддалеки завидніли великі білі будівлі, оточені муром. Трохи праворуч зблиснула річка Буг. Підійшли ближче. Видно вікна, ґрати; тісно підійшли до каторжної в'язниці, зовнішній вигляд якої, як ми згодом переконалися, цілком не відповідав внутрішньому її змістові.

## Катівня друга

Порівнявшись із стінами в'язниці, ми помітили, що до нас наближається озброєний шаблею і револьвером чоловік, низенький на зріст, миршавенький, з рудявою борідкою та з хитро-сірими очима. Першим його словом було:

— Прибули волоцюги, бач як ідуть?! А он у третьому ряді, дивись, які підкайданники, наче на весілля приготувалися; гаразд, я вам тут справляю весілля. Івани. Політика. Анархістика. Жвавіш, підтягнись!

— Це Коробка, — пояснив мені пошепки Георгішвілі.

Швидко відчинилася брама й не менш швидко позад нас затріснулася.

— Стій! — скомандував уже не конвоїр, а сам Коробка.

Було враження, що не тільки каторжани, а й конвоїри підпали під владу Коробки.

Помітивши Георгішвілі, Коробка підійшов до нього впритул.

— А тебе навіщо сюди прислали, га, гадино? Якщо у Вінниці розуму вже не набрався, то я його з тебе виб'ю.

Скрутивши „козячу ніжку“, — закуривши, змірявши всіх зневажливим поглядом, він продовжував:

— Конвой, відійди набік. Волоцюги, марш під піддашок, живо! Підтягни ремінь кайданів! Не брязкотіти! Я вас вивчу, як ходити по каторжній в'язниці!

Цей перший Коробчин „дебют“ не віщував нічого доброго, Ми зрозуміли, що це виклик, щоб виявити протестантів з якими відбулася б негайно розправа не тільки карцером, а й різками.

Всі трималися так, щоб не дати приводу до зайвих знущань.

Перед нами виросла спеціально приготована команда наглядачів, що розпочала пильний трус, який відбувався у супроводі різних знущань, фізичного насильства, до цієї в'язниці нами небаченого. Керував усім Коробка, примушуючи цілком оголити тіло, відкинувши набік речі, в яких прибули каторжани. Голих, із самими ланцюгами на ногах, розставляли і навкарачках ломачками чинили трус в певному місці, шукаючи грошей, записки тощо. Після цього наказували лягти на спину, піднявши заковані ноги вгору. У тих, хто попідіймав ноги, доглядачі пробували чи не слабо ноги заковано.

Відчувався пекучий біль від заліза, що врзалося в тіло. Сильні й бадьорі духом, закусивши губи, намагалися не стогнати, щоб зайвий раз не дати тюремникам приводу зловтішатися. Слабкіші стогнали, деякі намагалися протестувати.

— Ой, ой!.. ноги, ноги!.. Боляче!.. — кричала жертва.

— Мовчи волоцюго, — відповідав Коробка.

— Не можу більше!.. Кати, гади!! — закричав Мірин, вихопивши свою ногу з рук доглядача. Той ударом чобота змусив свою жертву мовчати... Мірин знепритомнів.

Коробка, трохи зніяковівши, забігав округ нього, силкуючись вселяти виправдати доглядача, не припускаючи нікого з прибулих в'язнів подати допомогу Мірину.

— Волоцюги!.. Поставити опір надумали? Не дає себе обшукувати. Кайданів не дає пробувати! Симулянт! У карцер його!.. — багровіючи зі злости, кричав Коробка.

Мірина двоє доглядачів кудись потягли.

Ця сцена вплинула на нас гнітюче. Ми зрозуміли, що людське життя не має тут жодної цінності, що ми перебуваємо під владою деспотів, які роблять з нами, що хочуть, протестувати немає змоги. І коли приймання було закінчене, кожному з нас видали по арештантському костюмові з цейгавза каторжної в'язниці та по парі білизни, і не давши нам всього цього на себе вдягти, послали всіх із речами на плечах до камери-карантин № 23, де ми тимчасово врятувалися від дальших знущань та кулачного биття.

Чуйно прислухаючись до кожного шереху, що долинав з коридору, Георгішвілі завжди інструктував однокамерників, коли можна вставати з лави, коли можна говорити півголосом, коли в камері цілком не можна розмовляти, і ходити не дозволяється.

Виявилося, що не тільки треба вставати під час перевірки, а навіть і тоді, як вартовий відчиняє двері: чи дає він хліб, окріп, чи обід, тільки но клацнув замок, відчинилися двері — треба встати, виструнчитися, дивитися перед себе, в одну якусь точку, і ждати наказів від „начальства“. А якщо заявити про свої людські права, тоді готові заходи, щоб вплинути: опрічна камера, карцер і різки, плюс кулачна розправа. Важко в'язневі орієнтуватися в новій тюрмі, за нових обставин, не знаючи чого можна й чого не можна. Чекали щохвилини сюрпризу і не знали, з якого боку й від кого персонально його чекати.

Нарешті, десятиденний карантинний строк відбули. Ждемо розподілу по майстернях. З'явився Коробка.

— У мене байдикувати не можна. Після карантину я всіх пошлю на роботу. Зрозуміло?

— На роботу краще, ніж тут сидіти, — сказав котрийсь із однокамерників.

— Мовчи! Тебе хто питає? — вдаривши арештанта кулаком в груди, кричить Коробка.

Обходячи „фронт“, штурхнувши кожного в груди, він ставив питання:

— Ти який майстровий?

— Чорнороб.

— До кошикової його, — звернувся він до відділового.

- А ти?
- Художник.
- До малярні, ікони малюватимеш.
- А ти? — дійшла черга до мене.
- Друкар.
- Також до малярні, опалітурювати будеш.
- Я не вмію.
- Мовчи, жидівська пико, навчимо!

Кінчилося сортування з карантину до майстерень. Коли Коробка пішов, Георгішвілі пояснив, що в майстернях треба працювати старанно, бо провадять спеціальний облік роботи.

Опинившись у малярні, де містилася й палітурня, я не без задоволення пересвідчився, що заводити в палітурки, власне кажучи, нічого. Роботи ледве стачало для спеціалістів-палітурників, що тут працювали, та все ж мене охоче й сумлінно заходилися навчати палітурного ремесла, на ручних зшивалках. Тут, у цій камері, я з задоволенням констатував, що є солідарність, зговореність, терпимість. Драконівський режим став зв'язковою ланкою, де всі помисли кожного в'язня скеровані були вбік спільного ворога, вбік своїх катів. Перші дні роботи в палітурні минали для мене без особливого напруження, і зовнішньо під час роботи я не помічав спочатку того жаху, про який говорив Георгішвілі, якщо не рахувати події з прийманням етапу. Під час роботи ми півголосом або пошепки розмовляли, а коли голос дещо підносився: розлягався незмінний окрик відділового:

— Припинити гамір!

Я розпитував однокамерників про персональний склад каторжан інших камер і майстерень (скільки можна було довідатись), шукаючи знайомих і друзів. До розмови втрутився М. Мінін<sup>16</sup>, посміхнувся й відповів:

— Ви, товаришу, мабуть прибули з дуже порядної в'язниці, що так наївно питаєте. Ні, голубок, у нас щодо цього дуже суворо. Ви ніколи не довідаєтесь, хто сидить з вами по-сусідству. Буває навіть так: у цій майстерні ми працюємо з двох камер, — з шостої та з сьомої, — разом і поруч працюємо, як бачите хоч покрадьки, а розмовляємо, разом обідаємо й чай п'ємо; але щойно порозходимося ми ввечері по камерах, як відділовий не прийме у нас ні шматочка цукру, щоб передати до сусідньої камери, тому товаришеві, з яким ви сьогодні дванадцять годин пліч-о-пліч працювали.

— Це мене не дивує, — відповів я, — тюрма звідки я прийшов і де просидів понад три роки, дуже багата на знущання, побиття, кардери та смертність. Все ж бо залежить від місцевої в'язничної сторожі. Адже ми знаємо немало випадків, коли окремі начальники тюрем не погіршували режиму, дарма що були про це інструкції головної в'язничної управи, невже ми всі під владою Коробки?

— Не тільки під його, — відповів М. Мінін, — на чолі нашої каторги стоїть Колченко, злий і жорстокий офіцер. Він має низку „ангелів“ - помічників, доглядачів старших і молодших, що з-поміж них старший доглядач Коробка фактично має повноту влади і його дії завжди ухвалює Колченко. Коробка має і свій власний апарат для впливу на каторжан.

— Встати, струнко! — несподівано прорізав окрик.

Всі працівники встали, на порозі з'явився високий, худорлявий чоловік у офіцерській формі з жовчним лицем. За ним Коробка й загін тюремників. Старший доглядач майстерні миттю підбіг вперед, назустріч офіцерові, і відрубав:

— Ваше високороддя, у майстерні шістдесят вісім арештантів, подій не трапилось.

— Здорово, — процідив крізь зуби офіцер.

— Здра-жела-скородіє, — не дуже в лад відповіли працівники, а хто й зовсім мовчав, ворухаючи губами.

— Це Колченко, — прошепотів мені каторжанин Джегідзе.

Обходячи майстерню, офіцер зупиняв свої немигкі очі то на тому, то на тому в'язневі.

— Новий? — злісно крізь зуби спитав він арештанта.

— Новий, пане начальнику, — відповів арештанта.

Офіцер підійшов ближче до арештанта, обмірив його зневажливим поглядом і поспитав:

— Як ти сказав?

Арештанта зблід, мовчав. Почувалося наближення якоїсь драми. Арештанта був спровокований.

— Повтори, сучий сину!

— Не знаю, — ледве ворухачи губами відповів новак.

— Я тебе спитав — ти новий?

— Новий.

— А який я тобі пан?

— А „ваше високороддя“ сказати не можеш? — докинув Коробка.

Арештанта мовчав.

— Коробко!

— Я вашескороддя.

— Двадцять п'ять!..

— Слухаю!

Як завжди, за хвилини небезпеки, всередині похололо. Проти своєї волі, я затремтів усім тілом. Інші новаци приготувалися одержати від Колченка „реванш“ за першу його, перед нами, візиту. Згодом я часто ставив сам собі запитання: „що дуже впливає на психіку, коли б'ють різками тебе, чи коли б'ють інших і ти неспроможний припинити це биття?“, і щиросердо відповів собі, що легше перетерпіти коли тебе б'ють...

Колченко пробіг повз інших і зник, за ним пішов і його почет. Прирічений, з похнюпленою головою, вийшов у супроводі команди з майстерень. За ним пішла решта тюремників, Коробка вийшов останнім.

— Сідай! Працюй далі! — скомандував відділовий.

Мовчки заходився кожний продовжувати свою справу. У душі клекотіла буря зненависти і свідомість безпорадності пригнічувала.

Робота в мене більше не ладилася, але я був попереджений, що робота має бути бездоганна якістю, інакше: „двадцять п'ять“...

Так майже щодня. Переступаючи поріг каторжної в'язниці, в'язень переставав бути людиною: він — річ, манекен, що поступив цілковито до розпорядження начальника, помічника, відділового та доглядача, від них залежало пом'якшити чи погіршити режим у своєму відділі.

Часто ув'язнені вираховували в які дні або ночі хто буде вартувати й залежно від цього будували свої вечірні або денні пляни: розмови, читання вголос.

— Сьогодні вартує Шапко — тримайсь, хлопці, обережніш, інакше холодненько буде.

— Завтра Сидоренко вартує — легше дихати будемо.

І так уривали де і як можна крихотку життя.

Мене загорило переміщення Георгішвілі до іншої камери, і я гадав, що для мене почнеться нове погіршення режиму. Через декілька днів мене перемістили до шостої комери, де я зустрів Георгішвілі й страшенно цьому зрадів.

— Кацо, ти тут? Добре, добре! — промовив Георгішвілі, міцно стискаючи мої руки.

— Я також радий, друже, що зустрілися.

— Де ти був?

— У сьомій.

— А, малярня, там не погано було?

— Одного шмагали різками.

— Стерви!

Не знаю чому, але шоста камера відбувалася двічі на день тяганням великих мідних чайників з окропом для майстерень. Пожилців цієї таки камери щоранку виводили й на інші роботи, причім, по той бік в'язничної брами на роботу нікого не випускали навіть із доглядачами. Арештантів, яких за спеціальністю не можна було використати в каторжній в'язниці, часто переміщали з камери до камери, з майстерні до майстерні.

Шоста камера виконувала й ще цілу низку робіт: перебирали клоччя, шили руками мішки, прибирали двори, мили підлоги, чистили відходки тощо. Я побіжно скинув оком на однокамерників і поздоровкався з усіма.

— Новий? — спитав незнайомий каторжанин, підводячи голову від листа.

— Так, новий, — відповів я сміючись, — тут зовсім новий, а взагалі пристарівся.

— Давній мій друг, — поплескавши мене по плечі, озвався Георгішвілі. Я зайняв приділене мені біля вікна місце й, присівшись на ослоні, і далі придивлявся та прислухався до однокамерників.

— Всі тут політичні? — спитав я в Георгішвілі.

— Ні, суміш.

Ця шоста камера мала всього двадцять два місця. До пожитків їй, і політичних і кримінальних, застосовували однаковий режим як під час роботи, так і за дисциплінарні порушення. Політичні каторжани швидко сприятилювалися з ново-прибулими й завжди знаходили спільну мову. Примусова робота як у камері, так і поза камерою, здавалася з першого погляду начебто нескладною й неважкою, і, можливо, що без підганянь та причіпок робота відбувалася б швидше й продуктивніш. Але про спокійну роботу не можна було й мріяти, доглядачеві безперестанку ввижалося, що працівники ігнорують свою роботу, у наслідок чого за кожним робітником пильно наглядали й недвозначно погрожували: „погано або нешвидко зробиш — двадцять п'ять висипемо!“

Ці й подібні до них репліки боляче били по свідомості, і кожен з нас робив неймовірні зусилля, щоб стримувати себе, свою волю, не відповідати на погрози й лайку, мовчки зносити моральні вдари й цим уникнути фізичних страждань.

Охлялий організм не давав змоги нашій групі двічі на день переносити руками пудові мідні чайники, повні окропу, з окріпні (другий поверх) до столярні, кравецької та шевської, через три двори на другий та третій поверхи. Надто важка була ця робота для Петра Федоровича<sup>17</sup>, що, задихаючись, ледве дотягав два чайники й довго, довго після цієї роботи не міг відсапатися.

Не менш важко, абсолютно для всіх, було витіпувати руками коноплю — клоччя із старих, просмолених кодол. Порох з клоччя та волокно осідали на легені й засмічували носопроліг, спричинялися до частого кашлю, чхання та сльозотечі, — для хворих на легені це була передчасна могила. Коло цього клоччя, що призначалося для експорту, головне до Англії, і працювали дешеві робочі руки каторжан; роботу цю давали нормовано, за вагою. Кожний повинен був вичесати не менш як десять фунтів клоччя з коноплі. Кустарі на волі витіпували клоччя на ручних тіпалках або козлах з дерев'яними ножами. Склеєні смолою пучки волокна надзвичай важко було відокремити одне від одного, і, напружуючи всі мускули пальців, лише дехто спроможний був виконати покладену норму рукопаш, без верстатів і інших приладів.

При цій роботі багато хто відставав і, щоб уникнути завання репресій до відсталих, каторжани допомагали

один одному, добре, що робота відбувалася в закритих наших камерах, де ми жили днями, місяцями, роками. Над вечір, перед перевіркою, приходив відділовий з декількома в'язнями, що обслуговували в'язничні комори; ці в'язні забирали увесь наш виробіток, а відділовий записував кількість, за вагою кожної зданої норми. І коли, за всієї допомоги інших в'язнів, норму все ж таки хтонебудь не дороблював — починалася матірня лайка, погрози карцером та різками.

Тіпання клоччя згубно відбилося на здоров'ї багатьох каторжан, особливо на здоров'ї Давида Байковського<sup>18</sup>, що прибув до нас із Одеси з дещо хворими легенями. Клоччя викликало у нього таке сильне кровохаркання, що навіть в'язничний ескулап, який часто ухвалював рішення адміністрації шмагати різками того чи того в'язня, мусив часто приміщати Давида Байковського в лікарню при каторжній в'язниці.

Одного разу Байковський тактовно запропонував доглядачеві Черненкові припинити матірню лайку на його адресу, а коли Черненко перефразував перед Колченком слова Д. Байковського вийшло так, що Д. Байковський образив Черненка матірною лайкою. Нас усіх вразила не так Черненкова брехня, як наслідки згаданої „провини“. Ми були певні, що Байковському не минути різок, і кожний подумки прощався з ним, знаючи, що Байковський не витримає й умре під різками.

Очевидно, наш в'язничний лікар, що „лікував“ Байковського, не підписав цього разу штрафного листа на шмагання, і Байковського повели в карцер, але через вісім діб з карцера його вже перемістили до лікарні, так дуже загострився легеневий процес.

Змарнілий, із запалими щоками, на яких палав рум'янець хворого на туберкульозу, з каламутними очима прийшов Д. Байковський після лікарні до нашої камери, і довго ще не міг він заспокоїтися, згадуючи режим у карцері та в лікарні.

— Для годиться, мабуть, має наша каторга лікарню, — говорив він нам, — юшку з курки дають уже тоді, коли зостається година до смерті. Молоко, як назва є, але, якщо нам хворим каторжанам дати молоко, то що ж тоді питиме тюремник, який вартує нас?

— А лікарня має окрему кухню? — спитав я.

— Ніяких окремих кухонь немає. Годують і тяжко хворих тим самим, чим і всіх вас, а на додаток режим причіпок, вулична лайка, найвитонченіші знущання, як і по всій в'язниці. Більш до лікарні не піду.

І справді, Д. Байковський, хоч і як загострилася в нього хвороба легенів, більш до лікарні не йшов, не зважаючи на неодноразові пропозиції в'язничних „доброзичливих“ медичних працівників. Власне медперсонал склався з двох штатних одиниць: лікар і фельдшер Покрасов. Цей фельдшер мав



Похорон Давида Байковського в с. Манзурці, Іркутської губ. (лютий 1915 р). (X) М. В. Фрунзе

позаштатного помічника, кримінального каторжанина, цілком неписьменного, що в своїй „чуйності“ до хворого не геть то далеко відійшов від свого медичного начальства — Покрасова.

Якось відчинилися двері й до камери увійшли: фельдшер у білому халаті та Ібрагім-Оглу в арештантській одязі, несучи дерев'яний тарелець з медикаментами.

— Помічник смерти прийшов, — сказав півголосом Байковський.

— Хто є хворий? — бундючно спитав фельдшер.

— Наче всі здорові, — відповів котрийсь.

— Ти за себе кажи, а не за всіх, теж лікар знайшовся! — огризнувся фельдшер.

Байковський безперестанку кашляв.

— Чого ти кашляєш, хорий? Бік, чи що, болить?

— Здоровий, — відповів Байковський, — нічого не болить. Фельдшер звернувся до свого помічника:

— Ібрагіме, намаж його йодом.

Ібрагім ступив два кроки до Байковського. Той відсторонив Ібрагіма.

— Вередливий ще. Ібрагіме, не маж. Невдячний, медичну допомогу їм подаєш, а вони ще вередують, — промовив фельдшер, прямуючи до виходу. Затріснулися за ним двері.

— Для чого ця комедія допомоги? — спитав хтось.

— Для того, щоб ми не хворіли, — іронічно відповів Байковський.

— А вони тут для того, щоб оглядати перед різками, — докинув інший.

— Щоб визначити сухоти, за день до смерти ув'язненого, і штампувати вбитих, замучених, знати й мовчати про відомі вбивства і в кінці всього прикривати їх ярликом: „вмер з туберкульозу легенів“, — додав Байковський.

— Взагалі кумедно: для чого в тюрмах є фельдшери та лікарі? — обізвався хтось.

— За штатом належить.

### „Злочинний“ баклажан

З часом мені стало ясно, що крім загального каторжно-го режиму, в'язниця має низку окремих камер і відділів, пристосованих до суворої ізоляції каторжан, і що в цих камерах та відділах засоби впливу на в'язня надзвичай різноманітні. Такі камери були: десята штрафна, куди садовили після карцерів, опрічних камер та інших повинностей, ізоляційна — перща, татарська камера, опрічний корпус, темний та видний карцери, льох — шмагати різками.

За неакуратне й несвоєчасне повертання голови перед Коробкою — мене з прохідки перемістили до десятої штрафної камери.

У штрафній камері перебували в'язні, кримінальні й політичні, щось із тридцять чоловіка, які відбули вже цілу низку кар, але перебували ще на окремому обліку в Коробки. Ця камера протягом цілих місяців не користувалася ні прохідкою, ні тютюном, ні іншими пільгами. Жити в ній було надзвичай важко. Дуже часто, без жодного приводу, Коробка вважав за свій „службовий обов'язок“ візитувати камеру й не було ще випадку, щоб це візитовання не мало тих чи тих сумних наслідків.

— Десята, ладнайсь! — кричить відділовий у дверну прозурку.

Виладналися, швидко обдивилися довкола, чи нема чого на підлозі „підозрілого“. Стоїмо. Ввійшов Коробка, а за ним ще ватага. Тихо. Кожний дивиться в одну якусь точку, не ворущається. Коробка обійшов „фронт“, повернув за спину вишикованих в'язнів. Серце дуже калатає, наче чекаєш пострілу в потилицю. І раптом:

— Волоцюго, сволото... твою мати!.. Виходь у коридор!!.

До кого це „привітання“ стосувалося — той відчув удар кулаком у потилицю і не вийшов із ладу, а вилетів на середину камери. В'язень промовив тихим голосом:

— За що?

— Мовчи! Мати... мати... мати!.. Чого головою крутиш?

— Я стояв прямо, — відповідає в'язень.

— Мовчи!

Однокамерники стискають кулаки. Що робити? Накинутися на цю зграю — неминуче візьмуться до зброї. Знову Коробка стає спереду, кожного обдивляється від голови до п'ят. Садонувши одного, другого кулаком у груди, радіє, що знайшов приклучку до знущань:

— Виходь у коридор! Бушлат без гудзиків! Куди ти їх подів стерво?

— Я його так і одержав, — відповідає в'язень.

— Брешеш. Навмисне пообірзував, знаю я тебе, сволото!

Пустивши на адресу в'язнів ще декілька крутих „привітань“, переможець вийшов, захопивши з собою жертву для дальшої розправи.

Другого ранку знову увійшов Коробка й викликав десять чоловіка працювати на в'язничному городі. Город містився на території самої тюрми. Серед викликаних був і я. Всі ми були приємно здивовані, мали це для себе за велику пільгу.

Після всього, — праця на повітрі приваблювала й підбадьорювала. Всі ми не йняли віри в здійсненість щойно сказаного.

Ми були надзвичай уважні до всього того, що наказувало робити начальство в особі трьох доглядачів: копали землю, обкопували баклажани, носили воду й поливали город. Милувалися ми маленькими стиглими баклажанками, ніхто з

нас і гадки не мав зірвати баклажана й поласувати ним хоч багато хто з нас не бачив баклажанів по два-три роки, бо заборонено було давати арештантам сиру городину, але спокуса була велика. Хотілося зірвати невеличкий, червоний баклажаник, сховати його, показати однокамерникам: от, мовляв, який має вигляд баклажан. Вигодивши момент, я сховав за пазуху баклажаник завбільшки з горіх. Одна перемога є. Тепер мала ще бути одна тяжка спроба: пройти до камери після трусу. Арештантів трусили, коли вони верталися після роботи. Йдемо до камери. Прийшли в коридор. Трус. Відділовий Черненко мацає по всьому тілі: по швах, по спині, по грудях, по животу й... намацує...

— Брутальна рука всувається за сорочку, витягає баклажан. Я оmlів. У голові промайнуло: різки. Черненко зловтішається, наче з-за пазухи він витяг бомбу. Черненко тріюмфує, обличчя йому перекирвується, він рикає:

— Га-а! Он воно як... Зіпсував казенний город?.. Ходім до вартового!

І роздавши в кулаці злочинного баклажана він розмахнувся й що сили вдарив мене в лице. У вухах задзвеніло, обличчя вкрила баклажанна рідина. Ми в конторі. Гарячково всього трусить. Шоки палають. Чекаю розправи.

— У чому річ? — спитав вартовий помічник. Він втупився очима в звологлу червону шоку, взявши баклажанну рідину за кров. Насупивши брови, він слухав Черненкового рапорта:

— Ваше благороддя, цей арештант нищив город, вертаючи після роботи до камери, він поклав у пазуху цілу купу баклажанів...

— Де баклажани? — спитав вартовий.

— По двору порозкидав, ваше благороддя.

— Я тільки одного взяв, показати хотів однокамерникам який з вигляду баклажан. Адже ми не бачимо городини по кілька років...

— А обличчя чому заюшене? — спитав помічник Грекко. Я мовчав.

— Ненароком ваше благороддя, — трохи зніяковівши відповів Черненко.

— На город більше не пускати, відведи його до „татарської“ камери.

### „Татарська“ камера

„Що це за камера?“ — тривожно подумав я й не менш тривожно ввійшов до неї. В мене втупилися сорок великих чорних очей.

У „татарській“ камері сидіти було дуже важко. Якщо в штрафній камері доводилося терпіти фізичні й моральні муки раз на день, то в татарській — ці муки тривали день-у-день,

і вночі. Головна маса татар-каторжан відбувала каторгу здебільшого за родову помсту — вбивства.

Багатьох із них тримали в цьому карцері, де татари кримінальники робили часто обмивання різних частин тіла й крім того декотрі вдавалися ночами в статтєве збочення: онанізм та педерастію. Живучи в камері надзвичай неохайно з усіх поглядів — вони паралізували в однокамерників, не татар і в тих татар, які не втратили людської подобі, всяку можливість додержувати круг себе будь-якої чистоти. В'язнична адміністрація про все це, звичайно, знала, проте, не реагувала, бо з середовища деяких кримінальних татар Коробка вербував мовчазних виказчиків, часто цілком невпійманих. Крім того, Колченко добре знав, що сидіти хоч трохи культурному арештантові в татарській камері, незалежно від його національності, було великою мукою, вишуканим знущенням, сказати б, запасним інститутом моральних і фізичних катувань, важчих, ніж сидіти в темному карцері. Коробка був спокійний за лад у „татарській“ камері, бо деякі татари були по-рабському віддані всій адміністрації. До цієї камери садовили й хороших товаришів каторжан-татарів, що провинилися супроти адміністрації.

„Чого борода (благороддя) не хоче, не будемо робити“, — так заявляли декотрі з них у своїй камері, посадовленому до них європейцеві. Цим самим вони з першої хвилини давали новакові знати, щоб він, мовляв, не затіяв, навіть безневинне, але не бажане „його благороддю“, бо вони робити цього не дозволять. У таких умовах я й багато інших прожили по декілька місяців, лежали рядом, їли з однієї миски й мовчали.

Відбуваючи щоденно п'ять своїх молитов, релігійні татари мили певні частини тіла п'ять разів, становлячись на коліна й бубонячи тужливі молитви, отож мені часом здавалося, що я потрапив у дім для божевільних і привиджувалося, що незабаром і я піду за їхнім прикладом, також стану навколішки й почну бубоніти молитви.

Надто важкий день для мене й для інших була п'ятниця, коли однокамерники невідчепно дзижчали молитов, мов бджоли в улику. Не можучи виконати п'ятих заповіт магометів — відвідати Каабу, релігійні татари намагалися відкупитися від Магомета, віддаючи мені й іншим, як бідним ув'язненим, частину своїх продуктів цукру, чаю, цибулі, але мені гідко було брати з їхніх рук будь-які продукти. Останніх днів я навіть кинув їсти з ними з однієї миски. А що окремої миски мені не давали, то я прожив на окропі з хлібом не один місяць.

Я шукав нагоди вийти з цього стану, щось навмисне нажкоїти й потрапити або в карцер, або до опрічної камери. Сидіти в опрічній камері після татарської камери здавалося

мені за вершок раювання. Важко було навіть сидіти в нормальній загальній камері після татарського гуртожитку. Всі лиця здавалися ті ж самі, кожний нічний шерэг здавався за педерастію, обідати з спільного бачка — і далі було гидко, взявши в руки шматок чорного, липучого хліба, здавалося, що хліб м'яли в руках неохайні татари, так сильно впливало на мою психіку перебування в татарській камері.

Привели до камери новака, молодого татарина, психічно цілком нормального. Вночі я чув вовтузіння й роздратовані голоси, що долинали з того боку, де лежали поруч новак та старожитець. Вранці камера довідалася, що старожитець намагався згвалтувати новака. Проте, наступними днями новак не намагався помінятися місцями, що було можливе, а й далі лишався на попередньому місці. Молодий каторжанин ніколи досхочу не наїдався, що буквально підштовхувало його вибирувати всі скоринки хліба, позосталі від інших каторжан, і додати рештки борщу та каші, якщо вони лишалися в баках. Коли мені й іншим не татарам, що перебували в татарській камері, стало вже не під силу від бруду й майже прилюдної педерастії та переходу з рук до рук молодого недоумкуватого каторжанина, що віддавав себе за шматок хліба, грудку цукру або щіпку махорки, ми вирішили на нього вплинути.

— Як можна вплинути? Не доносити ж адміністрації, — заявив я однокамерникам.

Порадившись, ми вирішили налякати „дружину“ й деяких „чоловіків“ зовсім інакше. Скориставши з нагоди, що новак поскаржився на те, що йому живіт болить, ми почали діяти.

— Бідний Лігумінов, — заявив я йому, — ти, брат, вагітний. Швидко дитинку родиш. Няньчити її будеш. Та чим ти її годуватимеш, коли тобі й самому пайки не стачає?..

Жарт цей Лігумінов узяв навсправжки. Декілька днів він ходив похмурий, перестав їсти, нікого до себе не припускав і нічого з харчу не брав. Коли прийшла перевірка, він раптом випалив:

— Ваша борода (благороддя) запишу мені начальник.

— Навіщо тобі начальник, — примруживши одне око питає Коробка.

— Треба. Мій вагітні, вагітні, — б'ючи себе по животу, скаржився й далі Лігумінов.

Коробка зрозумів у чім річ, недовго думаючи, ставить йому запитання:

— Хто?

— Він, — показує Лігумінов пальцями на старожитця.

— Марш обидва в коридор, — командує Коробка.

Наслідок: обох того таки вечора після перевірки шматили різками.

Татари, що втратили людську подобу, стали ненавидіть наш гурток за „відкриття“ перед Лігуміновим, вони заду-мали мене й інших „ворогів“ спровадити з камери.

Переконавшись, що ми перестали вживати варену страву, бо доводилося їсти вчотирьох з одного бачка, а живемо на хлібі та воді, вони змовилися позбавити нас і хліба.

Протягом декількох днів ми помітили, що наш хліб зникає. Одержувати, ми його одержували, але до обіду чи до вечора наші хлібні залишки викрадено з наших полотняних арештантських торбинок. Найбільшу злобу виявляли до нас трьох: Абрама Шапіро<sup>19</sup>, Пенькова та мене. Ми були переконані, що зникнення наших хлібних залишків є справа розлютованих кримінальників, але довести, впіяти з краденим, ми нікого не могли й тому одверто не могли протестувати.

Інші однокамерники, краща частина татар і нетатар, інформовані про „хлібні події“, охоче, по-братерськи ділилися з нами своїми хлібними залишками, які ми дуже ніяково брали, бо в них самих хліба ледве стачало. Одного разу, помічник старшого доглядача, Сидір Шапко, вивів з нашої татарської камери групу каторжан прибрати лікарняний двір, серед виведених був я й Шапіро. Прибираючи з двору сміття й осінні листя, ми ношами зносили все зібране до смітничі. Які ми були голодні характеризує таке: у смітничі я й Шапіро помітили недогризки чорного хліба, викинутою, очевидно, з в'язничної лікарні, як недоїдене хворими.

Спочатку ми презирнулися й без слів зрозумівши один одного, потайки від Шапко вигребли із смітничі недогризки хліба й сховали їх за пазуху. І тут я згадав недавню подію із злочинним баклажаном, та знаючи, що трусу перед входом назад до камери нам не уникнути, порадившись, ми вирішили: знайдений у смітничі „скарб“ з'їсти тут таки у дворі на роботі, їли поспішаючись, пожадливо ковтаючи, давилися, свідомі буди, що як цей „злочин“ викриють доглядачі — розправа неминуча.

### Кошикова майстерня

Наші передбачення справдилися. Після роботи — прибирання двору, Шапко вчинив над нами при дверях наших камер не просто трус, а справжню екзекуцію, наче ми щойно прибули з етапу. Ці знущання були нам відплатою за те, що ми трохи скористали з чистого струмку повітря. Так ми прожили в татарській камері ще шість день. З'явився Коробка. Доглядач крикнув: „струнко“.

— Ну, так от, — почав Коробка, вирубаючи кожне слово, — дурно хліб їсти годі, я з вас, волоцюги, жили висотаю.